

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૪૩૦૧ કિમત ૨-૬-૦

ગ્રંથનામ બુદ્ધિવૃદ્ધિ

વર્ગિક ૪૪૫૭:૩

સ્વ. શરદાબાણી પ્રસન્નાને વરેલા, પાર, અભિમાન,
અપણા અને વારસદાર જેવી કૃતિઓના સફળ સર્જક

સ્વ. નારાયણબાણુ કૃત

બ . કુ . રા .ણી

: અનુવાદક :

‘ મુ દુ લ ’

કિ તા બ ધ ર

રા જ કો ટ.

✓:અકાશક:
રસિક શાહ
“કિતાબધર”
રા જ કો ટ

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૪૩૦૧

મૂલ્ય અઢી રૂપિયા
પ્રથમાવૃત્તિ : શ્રાવણ ૧૯૯૯

:મુદ્રક :

નાચાલાલ મ. શાહ
સ્વાધીન • મુદ્રણાલય
સૌરાષ્ટ્ર રોડ, રાણપુર

જેમાં જીવન સ્મરણે
આજ પણ દેવામાં જવંત રહ્યાં છે
તે

—સ્વ. બેન પ્રભાને—

પ્રકાશક

શ્રી 'મૃદુલ'ની અન્ય કૃતિઓ.

—મૌલિક—

ચિત્રમંદિર
x
પાંચાળનો વિરલો
x
ડાયરો
x
લોહીના લેખ
x
અમર બલિદાન
x
કોને ખાતર
x
સળગતી ઝોપરી
x
લોખંડી પંખે
x
રાસ કટોરી
x
કાળની ચક્રી
x
પરુષ્યા પહેલાં
x
માનસિક વ્યવિચાર
x
મહાયાત્રા
x
રાષ્ટ્રિય ઉદ્યોગ
x
પ્રલયભૂતિ
x
ક્રાંતિની ઝાલરી
x
મધુરજની

—અનુવાદિત—

પાર
x
અભિમાન
x
વારસદાર
x
અપાર્ણ
x
નિરૂપમા
x
લાલ માદીનો રસ્તો
x
નારી
x
ગૃહસ્થાગ
x
પરિચારિકા
x
પ્રિયતમા
x
મમતા
x
મિલન
x
વિન્નતા

—અગટ થનારાં—

x
મણીનો વર
x
બલિદાન
x
રાજનર્તકી

પ્ર....સ્તા....વ....ના

સ્વ. નારાયણ બાબુની કૃતિઓનો ગૂજરાતની સાહિત્યપ્રેમી જનતાએ ખૂબ જ ભાવભર્યા સત્કાર કર્યા છે. વર્તમાન સમયે કાગળ, છાપકામ, ઑડિયો અને સુશોભનના ખૂબ જ વધેલ ભાવોમાં પણ સ્વ. શ્રી નારાયણબાબુના ગ્રંથો એક પછી એક પ્રગટ થતા જ રહે છે. પાંચ, અભિમાન, વારસદાર, અપહર્ષ, ચતિમંદિર, સુરમા વગેરે નવલકથાઓ એક એક મહિનાના અંતરે જ પ્રગટ થઈ છે. આમ થવાનું એક જ કારણ હું બેઠ શક્યો છું, શ્રી નારાયણની પ્રતિભા ગૂજરાતની સાહિત્યપ્રેમી જનતાને શ્રી. સરદ માફ જ આકર્ષી શકે છે. અને શ્રી. નારાયણની કથાઓમાં પ્રચારવાદની ઘેલછા નથી, કેવળ ધરની દિવાલો વચ્ચે રહેલા અને મનની દિવાલો વચ્ચે રહેલા પ્રભોની માર્દવભરી મીમાંસા છે. સ્ત્રી દૃદ્યનો એમનો પક્ષપાત શ્રી. સરદના પક્ષપાત જેવો જ છે. સ્ત્રીજીવનની સ્વાભાવિક છબી દોરવામાં પણ તેઓ શ્રી સરદના જ સાથી બન્યા છે. એમની વાતોમાં ગ્રંજાવાતો નથી, અકસ્માતો નથી, રોમાન્સ પણ નથી. છતાં એ બધા કરતાં યે ભવ્ય એવી માનસિક પ્રત્યાધાતની જીજ્ઞાસુની અથડામણ શ્રી નારાયણની કથાઓમાં કલગી સમાન શોભે છે.

આ બધાં કરતાં યે શ્રી નારાયણની ગામડા પ્રત્યેની હમદર્દી અને ગ્રામનારી પ્રત્યેની મમતા ખૂબ જ આદરણીય છે. સહેરને ગાળો દધને ગામડાને સારા દેખાડવાની વિકૃતિ એમણે નથી સ્વીકારી...એમણે તો ગામડાઓને અને ગ્રામનારીના જીવનને જે રીતે જોયાં છે તે રીતે જ રજૂ કર્યાં છે. આવી સિદ્ધિ બંધ સાહિત્યમાં તો માત્ર શ્રી નારાયણને જ વરી હતી; જ્યારે આપણી પરિસ્થિતિ એ સિદ્ધિથી ઘણી વિરુધ્ધ છે. પણ હું એટલી તો આશ્ચર્ય

સેવું' હું કે શ્રી નારાયણની પ્રતિમા આજ નહિ તો આવતી કાલે આપણા-
માંથી આમજીવનના સન્નિદા જરૂર ઉભા કરી શકશે; અને તે દિવસે ગૂંજશતનું
સાહિત્ય સમૃદ્ધ બન્યારો.

આ પ્રસંગે મારે એક વાત કહેવી પડે છે. આપણા સાહિત્ય વિવેચકો
વારંવાર ટીકા કર્યા કરે છે, ગૂંજશતી સાહિત્યને બંધાણી અનુવાદોથી શા માટે
છિન્ન બિન્ન કરી નાખવું બેઠયે ? પણ મારો જવાબ છે, અંગ્રેજ સાહિત્યના
અનુવાદો તો આપણા સાહિત્યની સમૃદ્ધિમાં ગણાય છે અને આપણા જ
દેશના અન્યપ્રાંતોની કલાકૃતિઓ પ્રત્યે આટલો તિરસ્કાર શા માટે ? આપણા
વિવેચકોના ચરમા વિદેશી છે. બિચારાઓ ક્યાંથી બેઠ શકે, સાહિત્ય
એ કોઇ વાડો નથી એ તો માનવજીવનની મુક્ત સમૃદ્ધિ છે.

પણ એર, વિવેચકોની દૂનિયામાં જનતા કહી જીવતી નથી. જનતા તો કેવળ
પૌતાની સ્પર્શતિ જ રોધે છે. અને નિર્દોષ તેમજ કલાત્મક વસ્તુને અપનાવતાં
જનતાને હેયે કહી પરાયો લાવ હોતો નથી.

સાહિત્ય જનતાનું છે. જનતા સાહિત્યની છે.

વિવેચકો નથી જનતાના કે નથી સાહિત્યના ...ખરેખર એ બિચારા છે.

શ્રી નારાયણની આ કલાકૃતિનું મૂળ નામ 'ચરબમાધ' છે; બકુરાણી એ
જાખ્યું છે. અને બકુરાણીના સન્નિદા પાછળ શ્રી નારાયણે જે કલા બિજાવી છે,
તે તો અદ્ભુત છે. હું એ માટે કશું નથી કહેતો, વાંચનારની બુદ્ધિ પર મારો
વિશ્વાસ ઓછો નથી.

સ્વ. શ્રી સરદાબાણના પ્રિય અને પ્રસસિત શ્રી નારાયણબાણની આ પ્રેમ
અને હૃદયથી કથા સહુને ગમશે એવા વિશ્વાસ સાથે....

રાજકોટ
'૬૬ આપાદ
વર્ષ ૧૩.

}

'મુદ્રણ'

બકુરાણી

આમાર પ્રાણુર બાનડી નિચે ગાઇ છે કે ગો આમાર કાને ?
 અંધહલ કંઠ આમાર ઉથલે-ઉઠા-અધુ-બાને.
 આમારી વાસંતી ગીતિ, આમારી એ કંઠ નિચે,
 આજ એ ધુમંત રાતે, કે જય ગો ઓઈ ગયે ગયે !
 જે ગાન આમાર કંઠે છીલ, કુટલ સે આજ કાહાર તાને;
 હારા દિનેર હુત ધારા જગલ સે નૂતન પ્રાણુ !
 સત્યેન્દ્ર

મારા પ્રાણુનું ગીત મારા કાનમાં ફાણુ ગાઇ રહ્યું છે ? મારો
 કંઠ તો અંધ થઈ ગયો છે-અશ્રુના પ્રવાહથી.

મારું વાસંતી ગાન અને મારો એ કંઠ લઈને આજ સુખ રજની
 વેળાએ ફાણુ ગાતું ગાતું જઈ રહ્યું છે ?

જે ગાન મારા કંઠમાં હતું, તે આજ ફાના તાનાલાપથી ખીલી
 ઊઠ્યું છે; ગૂમાવેલા સ્મરણોની ભૂલાયેલી ધારા નવા પ્રાણુ સાથે શું
 જગૃત થઈ રહી છે !

ભવાનીપુરના ગોકુળ મુખોપાધ્યાયે ઘણી શોધ કર્યા પછી જ્યારે આહિરિટ્ટાલામાં રહેતા ગોપાલ ગાંગુલીના પુત્ર શરત્ સાથે પોતાની નાની પુત્રીના લગ્ન કર્યા, ત્યારે તેઓ નહોતા જાણતા કે, પુત્રી અને જમાઇને ઘેર રાખીને પોષવા પડશે. ગોપાલ ગાંગુલીને ઘરનું મકાન હતું. સીતેર રૂપિયાનો પગાર પણ મળતો હતો. શરતે પણ મેટ્રીકની પરીક્ષા આપી હતી. પરીક્ષાનું પરિણામ જાહેર નહોતું થયું, પણ શરત્ પ્રથમ શ્રેણીમાં ઉત્તિર્ણ થશે એમાં જરાયે સંશય નહોતો. આમ ધારીને ગોકુલબાબુએ યથાશક્તિ ખર્ચ કરીને બકુરાણીના લગ્ન શરત્ સાથે કરી નાખ્યાં.

પરંતુ લગ્ન પછી થોડા જ દિવસે જ્યારે પરીક્ષાનું પરિણામ બહાર આવ્યું, ત્યારે જોઈ શકાયું, શરત્ નાપાસ થયો છે. માત્ર આટલેથી જ શરતનું દુર્ભાગ્ય ન અટક્યું. છ મહિના પુરા થાય એ પહેલાં જ એના પિતાનું અવસાન થયું; સાથોસાથ એ પણ જાણી શકાયું કે મકાન સાત હજાર રૂપિયામાં મોરગેજ પડ્યું છે. ગોપાલબાબુ નોકરીની સાથે એખાનો સટ્ટો પણ કરી લેતા. એમાં એમને સારું નુકશાન થયેલું હોવાથી આખર જાળવવા ખાતર તેમણે મકાન ગીરવી મૂકીને દેણું ભરવાઈ કર્યું હતું. સંસાર બહુ મોટો નહોતો. એક વિધવા બહેન અને મા વગરનો પુત્ર શરત્. પણ સીતેર રૂપિયાના પગારમાં ગોપાલબાબુ એક પૈસો સરખો યે બચાવી શકતા નહિ. એટલે

મકાન પર લીધેલા સાત હજાર રૂપિયા વ્યાજના અંગે દસ હજાર સુધી વધી ગયા તોપણ તેઓ એ માટે કશો ઉપાય કરી શક્યા નહિ.

ગોપાલબાબુના મૃત્યુ પછી લેણદારે દાવો દાખલ કરી વીસ હજારનું મકાન દસ હજારમાં વેચાવ્યું. શરતે થોડા દિવસો સુધી અહીં તહીં રહી, છેવટે સાસરાના આગ્રહથી સાસરાના ઘરનો આશ્રય લીધો. વિધવા કુળબાએ અન્ય સ્થળે પ્રયાણ કર્યું.

થોડા દિવસ સુધી સાસરે રહીને શરત સમજી શક્યો, સંસારમાં આ સ્થાન પ્રિય હોવા છતાં પણ કાયમી રહેવા માટે ઉપયોગનું નથી. અહિં સ્થાપ રહેવું હોય તો આંખ અને કાનના દરવાજા હંમેશ માટે બંધ કરતી શીખવું જોઈએ અને ઘરમાં દાખલ થતાં પહેલાં આત્મ-મર્યાદા નામની વસ્તુ ધરખહાર મૂકીને જ આવવું જોઈએ. આ બધું સમજવા છતાં પણ શરતને અન્ય કોઈ આશ્રય ન હોવાના કારણે સાસરાના ઘેર આંખ કાન બંધ કરીને રહેવું પડ્યું.

ગોકુલબાબુનો પરિવાર પણ સાવ નાનો નહોતો. એ પુત્ર, ત્રણ પુત્રી, મોટા પુત્રની વહુ, પાંચ મહિનાનો પૌત્ર, પત્ની, પત્નીના મોટા-કાકાનો પુત્ર વૈદ્યનાથ. તે સિવાય એક કામવાળી અને એક ચાકર. સો રૂપિયાના પગારમાં આટલા માણસોને પોષવા પડતા હોવાથી કશું બચતું નહિ. આ સિવાય જ્યારે શરત પણ અહિં આવ્યો, ત્યારે એના ખાતર કોઈ પ્રકારની સ્વતંત્ર વ્યવસ્થા કરી શકાઈ નહિ, જેથી બીજાઓ કરતાં જમાઈનું સ્થાન કંઈક જૂદું જણાય.

માણસનો એક સ્વભાવ હોય છે, જેને જે સ્થળેથી જે કંઈ મળતું હોય, તે તે સ્થળેથી મળતી વસ્તુ પુરેપુરી લેવા ઇચ્છે છે, એમાં જરાપણ ત્રુટી થાય તો તેનાથી સહી શકાતી નથી. જે નોકર અન્યની આજ્ઞા પાળવા જતાં દસ કડવી વાતો પણ

અનાયાસે માથા પર ઝીલી શકે છે, તે પોતાના ઘરમાં પોતાના જ સ્ત્રી બાળકોની રજબાર અવહેલના જોઈને ઘેર્ય ગુમાવી બેસે છે. એટલે જે સ્થાને બધા કરતા વિશેષ આદર મેળવવાનો અધિકાર છે, તે સ્થળે અન્ય પાંચ માણસો માફક રહેવું પડતું હોવાથી શરત જાણે દિવસે દિવસે ક્ષુબ્ધ થવા માંડ્યો. એમાં કશું વિચિત્ર નહોતું.

શરતના ક્ષોભનું કેવળ આટલું જ કારણ નહોતું. તે જોતો, પરિસ્થિતિના અંગે આ પ્રમાણે ધરજમાઈ બતવાનો અપરાધ બીજા-એની નજરે ગમે તેવો હોય, પરંતુ પત્ની અકુરાણી પણ જાણે ક્ષમાની નજરે નિહાળી શકતી નહોતી. અકુરાણીએ કદી પણ ખુલ્લી રીતે આવો ભાવ દેખાડ્યો નહોતો, બલકે તે તો ખૂબ જ વહાલથી સ્વામીના ક્ષોભને હળવો કરવા મથતી, છતાં પણ શરતને પત્નીના આ પ્રયત્ન પાછળ એક પ્રકારની અવજ્ઞા જ દેખાતી અને તેથી તે માનસિક વ્યથા ભોગવતો. શરતની આ મનોવ્યથા પાછળ સાસુ, સમજો, સાળાની વહુ વગેરેની ઉપેક્ષા સાવ હળવી જણાતી. પરંતુ સ્વાર્થમાં અંધ બનેલો શરત નહોતો જોઈ શકતો કે, જેને પોતે પત્નીની અવજ્ઞા સમજતો હતો, તે અવજ્ઞા નહિ પણ ધવાયેલા હૈયાનું દયાયેલું અભિમાન માત્ર હતું. ધરજમાઈ બનીને એનું જ મસ્તક નીચું નમ્યું હતું, એમ નહોતું, એના ખાતર અકુરાણીને પણ ધરના બધા માણસો સમક્ષ નાના બનીને રહેવું પડતું; પોતાના અપરાધથી પત્નીને કેટલી સજા ભોગવવી પડતી હતી, તે શરત સમજી શકતો નહોતો; એટલે અકુરાણીનો વ્યવહાર એની આંખ સામે બધા કરતાં વધુ કપરો દેખાતો હતો.

અકુરાણીને પિતા તરફથી જેટલો આદર મળતો, એના સોમા ભાગનો પણ માતા તરફથી નહોતો મળતો. અને જ્યારે કન્યા તથા જમાઈને ઘરમાં રાખવાની પંચાત આવી પડી ત્યારે કન્યા ઉપર માતાના અનાદરની માત્રા વધી પડી. વાતવાતમાં અકુરાણીનો તિરસ્કાર

અને દોષ દેખાડીને માતા એના કુટી ગયેલાં કર્મ પર ધિક્કાર વરસાવ્યા કરતી. બકુરાણી કાઠિયાર મૌન ભાવે માતાના શબ્દો સહી બેતી; કાઠિયાર સામે ઉત્તર પણ આપી દેતી. એ સમયે મા દિકરી વચ્ચે વિવાદ વધી પડતો. બકુરાણીની લાભી સૌદામિની વચ્ચે પડીને વિવાદનો અંત લાવતી. બકુરાણીને માતાના તીવ્ર દોષ ભર્યા શબ્દો કરતાં સૌદામિનીના મધ્યસ્થ ભાવે બોલાતા શબ્દો ખૂબ જ તીવ્ર જણાતા. ન સહી શકાય એવા અપમાનથી તં માથું નીચું નમાવી દેતી.

પરંતુ શરત્ આ બધું નહોતો જાણતો એટલે તે હૃદયથી પત્ની પ્રત્યે ખૂબ જ અસંતોષી રહેતો.

પરીક્ષામાં નાપાસ થવા છતાં પણ ગોકુલબાબુએ જમાઈને આશ્વાસન આપીને ફરીવાર અભ્યાસ શરુ કરાવ્યો. શરત્ પણ આ વખતે અભ્યાસ પાછળ ખૂબ મહેનત કરવા લાગ્યો. પરંતુ બે ત્રણ મહિના પછી બધો ઉત્સાહ આપોઆપ શિથિલ થઈ ગયો.

સવારે નવ વાગ્યા સુધી અભ્યાસ કરીને શરતે સ્નાન કર્યું, અને જમવા માટે તૈયારી કરવાનો બકુરાણીને આદેશ આપ્યો. બકુરાણી-એ સૌદામિની પાસે જઈને થાળી પીરસવાનું કહ્યું. સાંભળીને સૌદામિની જાણે આકાશમાંથી નીચે પડી; બોલી: ‘ઓ મા, ભાત ક્યાં રહ્યા છે? નાનાભાઈ જમીને ચાલ્યા ગયા. ખીજા ભાત તૈયાર થાય છે, ધડીક ધીન્જ રાખો!’

બકુરાણીએ નીચી નજરે જોઈને કહ્યું: ‘ભાત થાય ત્યાંસુધી શું એ રાહ જોઈ શકશે? સાડા નવ તો વાગી ગયા છે.’

બકુરાણીની મા થોડે દૂર બેઠી બેઠી શાક સમારી રહી હતી; તેણે જણકા કરતાં કહ્યું: ‘તે અત્યારસુધી શું મોઢામાં મગ ભરા હતા, કે સાહેબ હજી સુધી સૂતા હતા? જેને વહેલા જમવાની જરૂર હોય તેણે નવ વાગ્યા પહેલાં તૈયાર થઈ જવું જોઈએ.’

અકુરાણીએ ગંભીર વદને પાછા ફરી શરતને જણાવ્યું, ભાત તૈયાર થાય છે. શરતે જરા રુક્ષ સ્વરે કહ્યું: ‘હજી સુધી ભાત નથી થયા ? દસ વાગશે.....’

અકુરાણી કશો ઉત્તર ન આપતાં ચાકી ગઇ. ભાત તૈયાર થયા પછી, જમીને જ્યારે શરત સ્કુલમાં ગયો, ત્યારે અગિયાર વાગી ગયા હતા. વર્ગ શરૂ થઇ ગયો હતો. બે ચાર દિવસ સુધી ધરને અનુભવ જોઇને છેવટે પત્નીની સલાહ પ્રમાણે શરત નવ વાગ્યે જ જમી લેતો. જે દિવસે કોઇ પણ કારણે રસોઇ મોડી થતી, તે દિવસે શરત જમ્યા વગર જ સ્કુલે ચાલ્યો જતો. બોજ ૩૫ થઇ પડેલા જમાઇના આ વર્તનથી કોઇને કષ્ટ ભોગવવું પડતું, એમ નહોતું, માત્ર અકુરાણીને જ બે વાતો સાંભળી લેવી પડતી. શા માટે નહિ, શરત જે દિવસે જમ્યા વગર જતો, તે દિવસે અકુરાણીની ક્ષુધા પણ ભૂલાઇ જતી હતી.

વખતે વખતે વૈધનાથ શરતને સલાહ આપતો: ‘જુઓ શરત-ભાઇ, સાસરાના ધરતું અનાજ કે બનેલીના ધરતો રાટલો આવો હોય તો પ્રથમ રોષ અને કે.ધનો ત્યાગ કરવો જોઇએ !’

માત્ર જમવાની બાબતમાં જ અગવડતા હતી, એમ નહોતું, બીજી બાબતોમાં પણ થોડી ઘણી અગવડતાઓ ઉભી થતી: રાતના દીવો બાળીને શરત વાંચતો હોય, ત્યાં સૌદામિની આવીને નાણું દને કહેતી: ‘અરે બકુમેન, મેં તો સાંજે જ કંઈ હતું કે, આજ તેલ વધારે નથી. જે કંઈ હતું તે તમારા લેમ્પમાં નાખ્યું લાગે છે. અને મારા ઓરડામાં અંધારાના લીધે છેકરો સૂતો નથી. તમે પણ અગળ છો.’

અકુરાણી ધીમે પગલે દીવો લઇને બાબીના ઓરડામાં મૂકી આવતી. શરત જે પ્રશ્ન કરતો કે: ‘દીવો મૂકી આવી, પણ મારે વાંચવું કેવી રીતે ?’ ત્યારે અકુરાણી રોષથી ઉત્તર આપતી: ‘જેનામાં એક પૈસાનું તેલ લ.વવાનું બળ નથી, તેને વાંચવાનો શોખ શા માટે રાખવો જોઇએ ?’

શરત્ અધકારમાં ધડીલાર બેસી રહેતો; ત્યાર પછી ધીરે ધીરે સૂઈ જતો.

આ રીતે ચારે દિશાઓ અસહ્ય થઈ પડી એટલે શરતે અભ્યાસ બંધ કરીને નોકરી શોધવાનો નિર્ણય કર્યો અને પોતાનો આ નિર્ણય ગોકુળબાણુને કહી એકાદ નોકરી શોધી આપવા માટે આગ્રહ દર્શાવ્યો. ગોકુલબાણુ અંદરની બંધી વાતો જાણતા નહોતા, એટલે તેમણે જમાઈના નિર્ણયને અનુમોદન ન આપ્યું. જમાઈને સમજાવતા કહ્યું: 'પહેલાં તમે પરીક્ષામાં પાસ તો થાઓ, ત્યારપછી નોકરી શોધી શકાશે. અભ્યાસની છાપ વગર મજૂરી સિવાય બીજી કોઈ નોકરી નથી મળી શકતી.'

પરંતુ શરત્ મજૂરી કરવામાં પણુ આ વખતે પાછો પડે તેમ નહોતો, એ વાત ગોકુળબાણુ સમજી શક્યા નહિ. સાસરા પાસેથી આવો ઉત્તર મેળવીને પણુ શરત્ જરાયે હતાશ ન થયો. પોતાના બાપુના એક મિત્ર પાસે જઈને તેણે પ્રાર્થના કરી. એ ત્રણ મહિના ઉમેદવારી કર્યા પછી નોકરી મળી શકશે એવું જાણીને શરત્તા હર્ષનો પાર ન રહ્યો.

અભ્યાસ છોડીને જમાઈ નોકરી માટે પ્રવૃત્ત થયેલ છે એ જાણીને ગોકુળબાણુ વિરકત થયા અને જમાઈનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા. પરંતુ શરતે કોઈની વાત કાન પર ન લીધી. બકુરાણી તરફથી તેને એટલો ઉત્સાહ મળતો કે એ ઉત્સાહમાં અન્યનો વિરોધ મૂલ્યહીન બની જતો.

ત્રણ માસ સુધી ઉમેદવારી કરીને ચોથા મહિને દસ રૂપિયાનો પગાર લાવીને શરતે પત્નીના હાથમાં મૂક્યો. બકુરાણીએ સ્વામીનો પ્રથમ પગાર કાલિમાતાની પૂજા માટે સાચવી રાખ્યો.

‘બકુ, ઓ બકુ !’

‘કેમ બા !’

‘શરત્યંદ્ર ક્યાં ગયા છે ?’

ઝોરડા તરફ આંગળી ચીંધીને બકુરાણી બોલી : ‘નાહીને કપડાં બદલાવે છે.’

વાત સાંભળીને ગૃહિણીએ ભારે આશ્ચર્યભર્યા ભાવે કહ્યું : ‘ઓહો, એટલી વારમાં નાહી લીધું ?’

ઉત્તર આપવા જેવું કશું ન હોવાથી બકુરાણી જીજ્ઞાસાપુર્ણ નજરે માના મોઢા સામે નેઝ રહી. ગૃહિણીએ ક્રોધગંભીર સ્વરે કહ્યું : ‘બજારનું કામ ઉતાવળથી પતાવીને નાહી લીધું, પરંતુ એ બજારમાં ગયા હતા કે વેઠ ઉતાવળ ! જતી વખતે ત્રણસો વાર કાન પકડાવીને કહ્યું હતું, આજ વિપિન આવનાર છે, કંઈક સારી માછલી લાવજો... પણ.....’

ઝોરડામાંથી શરતે ઉત્તર આપ્યો : ‘નાની બજારમાં સારી માછલી આવી જ નહોતી.’

‘નાની બજારમાં તે કોઈ દિવસ સારી માછલી આવતી હશે ? એ હાલમાં આગળ જઈને જગુબાણીની બજારમાંથી માછલી લીધી હોત તો થાક ન લાગત !’

સાસુના કટાક્ષનો શરતે શાંતિથી ઉત્તર આપ્યો: 'થાક તો ન લાગત પણ ઓફિસે જવામાં મોડું થઈ જાત.''

તીવ્રસ્વરે ગૃહિણીએ કહ્યું: 'એમ જ કહોને કે જમવાનું મોડું થઈ જાત.'

શરતે માથું ઝાળવા માટે અરીસો અને દાંતીયો હાથમાં લીધો હતો, પરંતુ માથા સુધી હાથ ઉંચો ન થયો, તે એમને એમ સ્તબ્ધ લાવે ઉભો રહ્યો. રસોડામાંથી સૌદામિનીએ જરા ઉચ્ચ સ્વરે કહ્યું: 'પણ જરા માછલી ખરીદવામાં ધ્યાન તો રાખવું જોઈએ ને, આવી હલકી માછલી શું વિપિનબાબુના લાણીમાં મૂકી શકાય? થોડીક અછલ્લ તો વાપરવી હતી!'

વચેટ સરલા ત્યાં બેઠી હતી તે બોલી: 'તે એમાં એમનો શું દોષ લાભી? બજારમાં મળે તો લાવેને, ભલેને હલકી માછલી રહી, કંઈ સાવ નાની તો નથી.'

સૌદામિનીએ છણકો કરતાં કહ્યું: 'ના, નાની નથી, આથી નાની માછલી હોય ખરી? જુઓ બેન, મારાથી આવી માછલી મેમાનની થાળીમાં નહિ પીરસાય.'

સરલાએ હસીને કહ્યું: 'તમે ન પીરસી શકો તો કંઈ નહિ, હું પીરસીશ.'

ગૃહિણીએ છણકો કરતાં કહ્યું: 'ના રે બેન, માથું પછાડીને મરવું પડે. તારા બાબુને જ મેં કહ્યું હતું, બજારમાં જઈને ખરીદ કરી લાવો, પણ એમણે શરત્યંદ્રને મોકલ્યા. શરત્યંદ્ર તો વેઠ ઉતારીને આવતા રહ્યા.'

અરીસો અને દાંતીયો નીચે મૂકી શરતે ઓરડામાંથી બહાર આવ્યો અને ગંભીર સ્વરે બોલ્યો: 'એક રૂપિયો આપો.'

નાકનું ટેરવું ચડાવીને ગૃહિણી બોલી: ‘હવે રૂપિયો આપીને શું કરું કહેા, હવે તો તમે જમીને ઓફિસે જાઓ. હું તો કપારની સમજી ગઈ છું કે બધા ખાવા માટે જ ભેગા થયા છે.’

ગૃહિણી જવા તૈયાર થઈ. શરતે સાસુની સામે આવી કહ્યું: ‘આમ રોષ ન કરો, રૂપિયો આપો, હું હમણા જ બીજાલાઈ આવું છું.’

મોહું ફેરવીને ગૃહિણી બોલી: ‘રોષ કરું તો ય શું થઈ ગયું? ઇ તો હવે તમે તમારે તમારું પતાવી લ્યો. વળી પાછા કહેશો કે સમય થઈ ગયો છે, જમી શકાશે નહિ.’

કહીને સાસુએ છેડેથી રૂપિયો કાઢી શરતના સામે નાખ્યો. શરતે રૂપિયો લઈ લીધો. વૈઘનાથે આવીને કહ્યું: ‘લાવો મારી પાસે, હું માછલી લઈ આવું છું.’

શરત આજીવનમાં થઈને ઉતાવળે પગલે બહાર નીકળી ગયો. ગૃહિણી બોલી: ‘જોયું સાહેબને રોષ ચડી ગયો. મને લાગે છે કે આજ સાહેબ જમશે પણ નહિ.’

વૈઘનાથે મૃદુલાસ્ય સહિત કહ્યું: ‘નહિ જમે તો એનું પેટ ભૂખ્યું રહેશે, બીજા કાંઈને કશું નુકશાન જવાનું નથી.’

ગૃહિણીએ છલકા કરતાં કહ્યું: ‘કાણુ કહે છે જવાનું નથી? તારા બનેલીના કાને વાત જાય તો મારા પર જોડા જ પડે. મારે તો સુડી વચ્ચે સોપારી જેવું છે.’

શરત જ્યારે માછલી લઈને આવ્યો ત્યારે દસમાં દસ મિનિટ આકી હતી. રસોડા સામે માછલી મૂકીને તે એકદમ પોતાના ઓરડામાં ગયો અને વસ્ત્રો બદલાવી બહાર જવા તૈયાર થયો. અકુસળીએ ઓરડામાં આવી પ્રશ્ન કર્યો: ‘જમવું નથી?’

શરતે કશો ઉત્તર ન આપ્યો, માત્ર પત્નીના વદન સામે તીક્ષ્ણ

૧૮ : બકુરાણી

નજરે જોઈ રહ્યો. બકુરાણીએ સ્વામીનું પહેરણ પકડી કહ્યું : ‘વધારે વાર નહિ લાગે. જરા ભાણા ઉપર ખેંસીને થોડા ભાત ખાઈ લ્યો. ભાભીએ થાળી પીરસી છે.’

શરતે ગંભીર ભાવે કહ્યું : ‘સમય નથી.’

બકુરાણીએ કહ્યું : ‘સમય નથી, એ તો હું પણ જાણું છું, પણ જરા ભાણા પર ખેંસીને જાઓ તો સારું.’

‘કેમ ?’

‘નહિ તો મારે બસો વાતો સાંભળવી પડશે.’

શરતે પત્નીના હાથમાંથી પહેરણ છોડાવી લીધું. આ વખતે સ્વામીના વર્તનથી બકુરાણીને પણ જરા રોષ થયો; તેણે હળવા છતાં તીવ્ર સ્વરે કહ્યું : ‘પરંતુ હું પૂછું છું કે ખાધા વગર કેટલા દિવસ નભી શકાશે? અત્યારે નહિ જમો, પણ સાંજે આવીને તો જમવું પડશેજ ને?’

શરતે કશો ઉત્તર ન આપ્યો. માત્ર પત્નીના મોઢા પર તીવ્ર દષ્ટિ કરીને તે ચાલ્યો ગયો.

શરતને બહાર જતો જોઈને સૌદામિની બોલી ઉઠી: ‘ઓ મા, મેં બધાં કામ પડતાં મૂકીને થાળી પીરસી અને ભાઈસાહેબ તો ચાલ્યા ગયા !’

ગૃહિણીએ રસોડા પાસે આવી શરતે મૂકેલાં માછલાં ઉપાડતાં ઉપાડતાં કહ્યું : ‘હ તો કમજોરને ગુસ્સા બહોત ! સાંભળ વહુ, તું જ કહે જોઈ, આ વાતમાં રોષ કરવા જેવું શું હતું ?’

સૌદામિની બોલી : ‘કોઈના મન થોડાં પારખી શકાય છે ?’

શરત માટે જમ્યા વગર ઓફિસે જવાનું આજ નવું નહોતું. વચ્ચે

વચ્ચે આ રીતના બનાવો બન્યા જ કરતા. જે દિવસે આ પ્રમાણે બનતું, તે દિવસે અકુરાણીને ખૂબ સંતાપ થતો. ઉઠતાં બેસતાં સ્વામીનું ક્ષુધાથી કરમાયેલું વદન આંખ સામે તર્યા કરતું, જમવા બેસતાં ભુખ્યા પેટે ગયેલા સ્વામીનું સ્મરણ મન વચ્ચે જાગૃત થતું અને શરત્ સાંજે આવીને જમતો નહિ, ત્યાં સુધી અકુરાણીને સારું લાગતું નહિ. પરંતુ આજ તેણે નિશ્ચય કર્યો, જમ્યા વગર ગયેલા સ્વામી માટે જરા પણ ચિંતા ન કરવી.

પિયરમાં કન્યાનો આદર ઓછો ન હોય. મોટી બહેન, વચલી બહેન અહિં આવીને કેટલો આદર પામે છે ! પણ અકુરાણીને આટલો અનાદર શા માટે ? આદર તો દૂર રહ્યો, પગલે પગલે આટલી લાંછના શા માટે ભોગવવી પડે છે ? એકાદ દાસી કે નોકરાણીનું પણ કંઈક સન્માન હોય છે, એને તો એટલું ય સન્માન નથી મળતું. એ જાણે બધા કરતાં અધમ, માઆપના ગળે પડેલી પળોજાણુ જેવી છે. સ્વામીની નિર્બળતાના અંગે જ એનો આટલો અનાદર છે ! એનો સ્વામી જે વચેટના સ્વામી માફક કમાઉ હોત, અથવા સસરાના ધરના અન્નનો દાસ નહોત, તો શું પોતે આજ સરલા જેટલો આદર ન પામી શકત ? સ્નેહમયી માતા શું વાત્સલ્ય વિસરી જઈને આ રીતે તીવ્ર વાક્યપ્રહારો કરી શકત ? છી, છી, આવા સ્વામીની પત્ની થવું એ સ્ત્રી માટે કેવું દુર્ભાગ્ય છે !

અને જેના વ્યવહારથી પોતે આટલો અનાદર અને આટલી લાંછના વેડી રહી છે, તે સ્વામી તો એના ચહેરા સામે જોતા પણ નથી; પત્નીને સહવું પડશે એવું જાણુવા છતાં પણ રોષ સાચવી રાખીને પત્નીના ઉરલાવની પુરેપુરી ઉપેક્ષા કરીને ચાલ્યા જાય છે; પત્નીના સુખદુઃખનો તો જાણે વિચાર જ કરતા નથી. આવા ઉપેક્ષા-પરાયણ નિર્બળ સ્વામી ખાતર પોતે હવે વધુ લાંછના નહિ ભોગવે

૨૦ : બકુરાણી

એવી બકુરાણીએ મનથી પ્રતિજ્ઞા લીધી. આજ તેણે પરાણે પોતાના મનની ઝાંતી દયાવીને પ્રકુલ્લ રહેવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

પરંતુ પ્રતિજ્ઞા લેવી જેટલી સહેલી છે પાળવી તેટલી સહેલી નથી, એ સત્ય જમવા બેસતાં બકુરાણીને યરાયર સમજાયું. ભાતનો એક જ કાળીયો મોઢામાં મૂકતાં એના મન સામે ભૂખ્યા પેટે ગયેલા સ્વામીનો કરુણ ચહેરો જાગૃત થયો, તે બીજને કાળીયો મોઢામાં ન મૂકી શકી. અન્ય દિવસે આ પ્રમાણે થતું ત્યારે બકુરાણી સ્વામીના ખીસામાં પરાણે એક બે આના મૂકી દેતી, પરંતુ આજ રોપના કારણે એક પાછ પણ નહોતી આપી શકી. બકુરાણીની આંખ બીની થઇ ગઇ, મોઢામાં પડેલા ભાત જાણે પાછા વળવા લાગ્યા.

સરલા બાળુમાં જ બેસીને જમતી હતી, તે બોલી : ‘આમ કેમ કરે છે બકુ, સરખી રીતે જમી લેને.’

સૌદામિની બોલી ઉઠી : ‘અરે, આજ સાહેબ જમ્યા વગર ગયા છે, બકુ બેનથી થોડું જમી શકાય ? આ તો તમે છો એટલે, નહિ તો ભાણા પર પણ ન આવત, કેટલાય કાલાવાલા કરવા પડત.’

ભર્યા સ્વરે બકુરાણી બોલી : ‘શું કરું, મને ભૂખ જ નથી, પછી કેવી રીતે ખાઇ શકું ?’

બકુરાણીની બા થોડે દૂર બેસીને જમી રહ્યાં હતાં. તે તીવ્ર સ્વરે બોલી ઊઠ્યા : ‘જે બકુ, તારા આવા વર્તનથી તો મને મરવાનું મન થઇ જાય છે. હવે ભલી થઇને જમી લે.’

આજ હાસ્ય સહિત સરલા બોલી : ‘હેં બકુ, આજ તારી ભૂખ આમ એકાએક કેમ મરી ગઇ ? શું તે કશું ખાધું હતું ?’

બકુરાણીની બા બોલ્યાં : ‘કપાળ મારું. આ તો બધી જાળતરા

છે બળતરા ! એ તો જેવા દેવ એવી દેવી, ધરમાં અનાજ ન હોય તો તો ઠીક, છતાં પણ બંનેનો સ્વભાવ બળતરા જ કરાવી રહ્યા છે.’

કોથથી કપાળ સુધી આંખો ચડાવીને અકુરાણી બોલી : ‘તમને કોણ બળતરા કરાવી રહું છે?’

ગૃહિણીએ મોઢું વિકૃત કરીને કહ્યું : ‘લે કર વાત, બળતરા કરાવી રહેલ છે તમારા બંનેના પેટ ! વાત તો સાંભળો, કોણ બળતરા કરાવી રહું છે?’

રોષમાં ને રોષમાં અકુરાણીએ ભોજનની થાળી જરા દૂર હડસેલી અને તે કંઈક કહેવા ગઈ, પરંતુ રોષના કારણે કશું બોલી શકી નહિ. એટલે તેણે ડાબા હાથ વતી સાડીનો છોડો આંખો આડો ધર્યો. સરલાએ નાની બહેનનો છોડો ખેંચતાં કહ્યું : ‘અરે બેન, આમ ભાણે બેસીને રડાય કે?’

અકુરાણી વધારે વેગથી રડી પડી.

વચ્ચ પુત્રી સરલાનો સ્વામી વિપિનચંદ્ર વકિલ હતો. વકિલાત બરોબર નહોતી ચાલતી છતાં પણ તે વકિલ જમાઈ હતો. નિમંત્રણ વગર કદી પણ સાસરે પગ મૂકતો નહિ, એથી એના આગમને ઘરમાં આનંદ કલરવનું વાતાવરણ ભરી દીધું. છેક રાતના દસ વાગ્યા સુધી આનંદ કલરવની શાંતિ ન થઈ. વાળુ કરીને વિપિન જ્યારે શયનગૃહમાં ગયો ત્યારે કંઈક શાંતિ થઈ. ગોકળઆશુ પાછળથી જમવા બેઠા અને પત્ની સામે પ્રભુ ભરી નજરે બેઠને બોલ્યા : ‘ કાં શરતે જમી લીધું ! ’

ગૃહિણી પીરસી રહી હતી, તેણે અવજાા ભર્યો ચહેરો કરી કહ્યું : ‘ ક્યાંથી જમી લ્યે ! હજી હમણા જ વિપિનચંદ્ર જમીને ઉઠ્યા. અરે બકુ, એ બકુ ! ’

બકુરાણીએ નજીક આવી ઉત્તર આપ્યો ‘ કેમ બા ! ’

માએ છણકો કરતાં કહ્યું ‘ સાહેબને જમવા તો મોકલ. શું જમવું નથી ? શું આખી રાત બૂખ્યા પેટે પડ્યા રહેવું છે ? ’

બકુરાણીએ મૃદુસ્વરે ઉત્તર આપ્યો ‘ હજી સુધી આબ્યા જ નથી મા. ’

માએ તીવ્ર નિષાદના સ્વરે કહ્યું ‘ હજી સુધી આબ્યા નથી ! તો પછી ક્યારે આવશે ? ’ સાહેબ માટે શું અડધી રાત સુધી ચુલો પકડીને જાગવું

પડશે ? મારાથી હવે આ બધું નથી સહેવાતું, દીકરીને જમાઈ ધરમાં આવ્યાં છે ત્યારથી તો મારાં હાડ પણ ગળવા માંડ્યાં છે !

અકુરાણી નમેલા વદને ઉભી રહી. ગોકુળબાબુએ કહ્યું : ‘તે આમ બકવાદ શા માટે કરવો જોઈએ ? અને શરત્ પણ અત્યાર સુધી શા માટે નહિ આવ્યો હોય ?’

ગૃહિણીએ તીવ્રસ્વરે કહ્યું ‘શા માટે નહિ આવ્યો હોય, એ હું કેવી રીતે કહું ? જે જાણતું હોય તેને પૂછોને’

જરા ચીડાઈને ગોકુળબાબુ બોલ્યા ‘હું એને જ પુછું છું ક્યાંય જવાતું કહી ગયેલ છે બકુ ?’

અકુરાણીએ નમેલા વદને અંગુઠાવતી ધરતી ધસતાં કહ્યું : ‘ના.’

ગોકુળબાબુ બોલ્યા : ‘ત્યારે ? સંધ્યા પછી તો કોઈ દિવસ શરત્ બહાર નથી ગયો.’

અકુરાણી ધીરે ધીરે ચાલી ગઇ. ગોકુળબાબુએ ચિંતાભર્યા મનથી ભોજન પુરું કર્યું. બહાર જઈ મોટા પુત્ર વ્રજનાથને બોલાવી કહ્યું : ‘આજ હજી સુધી શરત્ ઓફિસેથી નથી આવ્યો.’

વ્રજનાથે વિચાર કર્યા વગર જ ઉત્તર આપ્યો : ‘આજ શનિવાર છે. કદાચ સીનેમા જોવા ગયા જશે.’

‘પૈસા ક્યાંથી કાઢે ?’

‘કોઇ પાસેથી ઉઠીના લઇ શકે છે અથવા એકાદ પાસનો પણ જોગ થયો હોય.’

ગોકુળબાબુને સવારના પ્રસંગની ખબર નહોતી; એટલે વ્રજનાથના અનુમાન ને સંગત માની કંઈક નિશ્ચિંત થયા.

આ તરફ પુરુષ વર્ગનું જમણુ પુરું થયું એટલે સ્ત્રીવર્ગ જમવા

ખેડો. બકુરાણીના સાદ પડ્યો. બકુરાણીએ આવીને કહ્યું : ‘મને ભૂખ નથી.’

પણ સરલાએ નાની ખેનને ન છોડી. હાથ ખેંચીને રસોડામાં લઈ આવી. માએ રોષપુર્વક કહ્યું : ‘આ તારી કેવી કુટુંબ છે બકુ? તાણખેંચ કરાવ્યા વગર શું ન ચાલે? આજ ઘેર જમાઈ આવેલ છે અને આજે જ તને રીસ ચડી? શું હું કશું નથી સમજી શકતી? આજ વિપિન આવેલ છે. એની ધર્મિયાં જ શરત સવારનો ચાલ્યો ગયો છે તે અત્યાર સુધી નથી આવ્યો. અને વધારામાં તારી રીસ. આ બધું શું સારું છે?’

બકુરાણી પીરસેલી થાળી સામે એમને એમ ખેંચી રહી. સરલાએ જમવા માટે આગ્રહ શરૂ કર્યો. મા એ છણકા કરતાં કહ્યું : ‘જો બકુ, સારું ધ્યાનથી હો તો જમી લે.’

બકુરાણીએ આ વખતે તીવ્રસ્વરે પ્રશ્ન કર્યો ‘અને ન જમું તો?’

ગૃહિણીએ ક્રોધ ગંભીર સ્વરે કહ્યું : ‘ન ખાતો ચૂલામાં જા. મને આવી રીત જરાય પસંદ નથી, ઝાડુ મારીને તગડી મૂકીશ!’

બકુરાણીએ રોષથી વ્યથિત હૃદયે કહ્યું : ‘એમ જ કર બા, એક જાણને તો ઝાડુ મારીને તગડી મૂક્યા છે, હું શા માટે બાકી રહું?’

બાબુમાં પડેલા પાણીથી હાથ ધોઈ બકુરાણીએ તરત રસોડાનો ત્યાગ કર્યો. ગૃહિણીએ ઘડીક નીરવ રહી સરલાને કહ્યું : ‘જોયું ને સરલા, બકુની વાત સાંભળી? બધો વાંક જાણે મારો જ છે! હું એક શબ્દ કહું ત્યાંતો એ સામા સાત ચોડે છે.’

આ વાતનો શું ઉત્તર આપવો જોઈએ એ ન વિચારી શકવાના કારણે સરલા વિસ્મિત લાવે માના ચહેરા સામે જોઈ રહી સૌદામિની અત્યાર સુધી નીરવ હતી, હવે તે ગંભીર લાવે બોલી : ‘તમારે રોષ

કરવો હોય તો કરજો બા, પણ હું તો સાચું કહીશ, અકુબેનની વાત હમણા વધી પડી છે.’

ગૃહિણીએ કહ્યું : ‘વધી ન પડે? સાહેબ દસ રૂપિયા કમાય છે. પણ ગામમાં ધર નથી ને સીમમાં ખેતર નથી. લે સરલા, તું શું ખાય છે? ના ના, ઓમ ન ચાલે, માછલીનો ઝોળ પુરો કરી લે, મારા સમ છે, છાંડીશ નહિ. તું તો મારી લક્ષ્મી છે, નીરાંતે ખાધલે.’

સૌદામિનીએ હસતાં હસતાં કહ્યું : ‘કાં, બધું પડ્યું રહ્યું છે! આમ નહિ ચાલે, હું બધી વસ્તુ તમારા ઝોરડામાં જઈને મૂકી આવીશ. તમે નહિ ખાઓતો વિપિનભાઈને ખાવું પડશે.’

સરલાએ હસીને કહ્યું : ‘એ રસ્તો ખોટો નથી લાભી.’

આ વખતે અકુરાણી પોતાના અધિકાર ભર્યા ઝોરડામાં શય્યા પર પડી પડી ધૂસકે ધૂસકે રડી રહી હતી. શરત્ ઘણીવાર જમ્યા વગર જતો હતો એ સાચું, પણ આજની માફક આટલો ઉદ્વેગ કદી નથી થયો. અગાઉ શરત્ જમ્યા વગર ભૂખ્યા પેટે ગયેલો છે, પણ આજતો એવી ઘણી વાતો સાથે લઈને ગયો છે કે જે વાતો એના મનને ભૂખ કરતાં યે ભારે વ્યથા આપતી હશે; અને એથીજ એના પાછા આવવા સંબંધી અકુરાણીના મનમાં ઘણા તર્કવિર્તક થયા કરતા હતા. તે સ્વામીને ઝોળખતી, એમની ગરીબાઈ પાછળ તીવ્ર અભિમાન છૂપાયેલું છે, એ પણ તે સમજતી; આ છૂપાયેલું અભિમાન કોઈ પણ દિવસે પ્રબળ આઘાતથી છંછોડાઈને જીવનમાં ભડકા કરી મૂકશે એવી શંકા પણ અકુરાણીના હૈયામાં રહ્યા કરતી. એટલે જેમ જેમ સમય જતો હતો, તેમ તેમ અકુરાણીની ઊત્કંઠા તીવ્ર બનતી જતી હતી.

વિપિનબાબુના આગમનથી ઘરમાં એક પ્રકારનો આનંદ-ઉત્સવ

મચી પડ્યો હતો, બકુરાણીને ન છૂટકે એ ઉત્સવમાં ભાગ લેવો પડ્યો હતો.

અંતરની વ્યથા અંતરમાં સમાવીને તે મા તથા ભાભીનો આદેશ પાળી રહી હતી, પરંતુ માનસિક ચંચળતાના ક્ષીયે કાળજી-પૂર્વક કાર્ય થઇ શકતું નહિ, એથી બધા તરફથી 'તીવ્ર તીરસ્કાર' સહવે પડ્યો હતો. ચટણી વાટવામાં મરચાં નાખવાં જ રહી ગયાં હતાં, ખાંડ લેવા જતા મીઠું હાથમાં આવ્યું હતું, ઘીને બદલે તેલની બરણી કડાઇમાં ઠંલવાઈ હતી. સાથોસાથ મા તથા ભાભીનો તીવ્ર તીરસ્કાર સાંભળી સાંભળીને હૈયામાં ક્રોધ ધુમરી ખાઇ રહ્યો હતો.

સાંજના સાત પહેલાં શરત ઘેર આવવાનો હતો. પરંતુ સાત વાગ્યા, સાડા સાત વાગ્યા, સાડા આઠ પણ વાગી ગયા, પરંતુ શરત પાછો ન આવ્યો. બકુરાણી માનસિક વ્યથા સાથે વારંવાર મુખ્ય દ્વાર તરફ જોવા લાગી, અને બધાના પગરવ વચ્ચે સ્વામીનો પગરવ સાંભળવાની આશાએ કાન પણ સળંગ રાખવા લાગી. છેવટે નવ વાગ્યા ત્યારે બકુરાણી પોતાના ઉદ્દેગને દબાવી શકી નહિ. તે પોતાના ઓરડામાં જઈને સૂઈ ગઈ, માના સાદથી પણ બેઠી ન થઈ.

ત્યારપછી સરલાના આગ્રહથી જમવા માટે રસોડામાં આવી તો ખરી, પરંતુ કેવી રીતે મોઢામાં કાળાયો લેવો એ તેનાથી ન સમજાયું. અંતે માતાનાં કટુવચનથી છંછેડાઈને રોષપૂર્વક તે પોતાનાં ઓરડામાં ચાલી ગઈ.

રાતના અગિયાર, બાર, એક વાગ્યો, બકુની આંખમાં નિદ્રા ન લાધી. એ તે ક્યાં ગયા હશે? એમને જવાનું સ્થળ તો ક્યાંય નથી! એવું સ્થળ હોત તો આટલું અપમાન સહીને તેઓ કદી અહિં ન રહી શકત. બકુરાણી જ અહિં ન રહેવા દેત. આજ રોષ વધી

જવાના કારણે જ નથી આવ્યા, શું પોતાના કોઈ મિત્રને ત્યાં ગયા હશે ? પણ એવા કોઈ મિત્રો ક્યાં હતા ? માત્ર કામકાજ પૂરતા જ બહાર રહે છે, બાકીનો સમયો સમય તેઓ ધરમાં જ વિતાવે છે. એમને રીસ ચડી છે એ સાચું, પણ ગયા હશે ક્યાં ?

વળતે દિવસે રવિવાર. ગોકુળબાબુ વહેલા ઉઠીને કામકાજના અંગે બહાર ચાલ્યા ગયા. વ્રજનાથ માછલાના શિકાર માટે બહાર ચાલ્યો ગયો. અકુરાણીએ કોઈ ન જાણે તે રીતે મામાને બોલાવીને પૂછ્યું : ‘ શું થશે મામા ? ’

વૈદનાથે અકુરાણીના વ્યથાભર્યા વદન સામે જોઈ આશ્વાસનભર્યા સ્વરે કહ્યું : ‘ જરા પણ ચિંતા ન કરીશ બકુ, હું તપાસ કરવા જઉં છું. ’

મહિમ ઘોષ શરત્ સાથે એક જ ઓફિસમાં કામ કરતો હતો. વૈદનાથે એની પાસે જઈને જાણ્યું. શનિવારે શરત્ ઓફિસમાં તો આવ્યો હતો, પણ મોડો થવાના કારણે સાહેબે એને ઠપકો આપેલો. એથી આખો દિવસ તે ખૂબ જ ચિંતામાં બેઠેલો. સાંજના પાંચ પછી બધાની સાથે તે ઓફિસમાંથી બહાર નીકળ્યો હતો.

ત્યાર પછી વૈદનાથ શરત્ના જે એક બે ઓળખીતા હતા તેની પાસે ગયો પણ કશા સમાચાર મેળવી શકાયા નહિ. આ પ્રમાણે ચારે તરફ રખડપટ્ટી કરીને તે જ્યારે ઘેર આવ્યો, ત્યારે બપોરના બાર વાગી ગયા હતા. ગૃહિણીએ ભાઈને જોતાં જ તીવ્ર સ્વરે કહ્યું : ‘ સવારમાં ઉઠીને તરત ક્યાં ગયો હતો ? શરત્ ઘેર છે નહિ, આજ શાકપાન લાવવાનાં હતાં, એ નહોતી ખબર ? ’

વૈદનાથે કહ્યું : ‘ બેન, હું કંઈ જ્યોતિષિ નથી કે મને આ બધી

ખપર અગાઉથી પડી જાય. તેં મન કહ્યું હોત તો હું શાકપાન લાવી દેત. ’

‘ પણ તને જોઈં ત્યારે. કહું ને ! સવારનો ગયો છું ને અત્યારે બાર વાગે આવ્યો. શરતને શોધવા ગયો હમણ, કેમ ? ’

વૈદનાથે કહ્યું : ‘ એમ જ માની લે ને. ઘર જમાઈ હોય. એથી જમાઈ ન મટી જાય. ’

ગૃહિણીએ નાકનું ટેરવું ચડાવીને કહ્યું : ‘ વાહરે મારા જમાઈ ! સાહેબ રીસાઈને ચાલ્યા જાય અને મારે એમને શોધવા માટે એક દરવાન રાખવો ? ’

વૈદનાથ બહેનના સ્વભાવને ઝોળખતો હતો, એટલે વાત ન લંબાવતા સ્નાનાહાર માટે ચાલ્યો ગયો.

પાંચ વાઝ્યા પછી શરત્ ઓફિસમાંથી બહાર નીકળીને જ્યારે રસ્તા પર આવ્યો, ત્યારે તેનો શ્રમિત અને ભૂખથી ખિન્ન થયેલો દેહ થરથર ધ્રુજી રહ્યો હતો. તે ધર તરફ ન જતાં ગંગાના કિનારા તરફ ચાલ્યો અને હાવડાનો પુલ પસાર કરી એક તરફ ઉભો રહ્યો.

આજ શરત્ની નજરે પૃથ્વી એટલી કઠોર અને ગદ્દ હતી કે, પિતાના મૃત્યુ વખતે, માતાના મૃત્યુ સમયે, પિતાનું ઘર હંમેશા છોડવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે પણ પૃથ્વીના હૈયામાં આટલી કઠોરતા નહોતી પ્રગટી. આજ જાણે તે પૃથ્વી વચ્ચે બધા કરતાં અસહાય, બધા કરતાં નિરાશ્રિત બની ગયો હતો. અતિદુઃખી માણસને પણ એકાદ આશ્રય તો હોય છે, હૈયાની બળતરા ઠારવાનું એકાદ ઠામ તો હોય છે, શરત્ને એ કશું નહોતું. વારે વારે સાસુનો તીવ્ર નિરસકાર મન વચ્ચે ધુમરીઓ ખાઈ રહ્યો હતો. એની સાથે જ પત્નીનો કઠોર પ્રશ્ન મન વચ્ચે જાગીને હૈયાની સઘળી સહિષ્ણુતાને જાણે દળી રહ્યો હતો. શા માટે, કેના ખાતર એ આટલું અપમાન સહી રહ્યો છે? સાવ નિરૂપાય બનેલા માણસો પણ પોતાના પેટનો ખાડો પુરવા ખાતર ગમે ત્યાંથી ભાત મેળવી શકે છે, અને પોતે શું એટલો નિર્બળ, હીન છે કે બે મુઠી અનાજ ખાતર આવું અપમાન સહીને પોતાના પુરુષત્વને સાવ નિર્માલ્ય કરી નાખે?

શું તેણે પેટનો ખાડો પુરવા ખાતર જ આટલો દિવસો પર્યંત આટલી હીનતા સ્વીકારી હતી? પરંતુ જેના ખાતર આટલો ત્યાગ સ્વીકાર્યો હતો, તે પત્ની જ જ્યારે અવસ્થા અને અનાદરના તીવ્ર ફટકાથી એના વ્યથિત ચિત્તને ફટકારતાં જરાપણુ અચકાય નહિ, ત્યારે પોતે શા માટે એટલો ત્યાગ સ્વીકારીને પોતાની નિર્બળતા પુરવાર કરે? શરતના હૈયામાં થયું, ના ના હવે તો બતાવવું જોઈએ કે હું પણ આ પૃથ્વીના અન્ય મનુષ્યોમાનો એક માનવ છું, આત્મ-મર્યાદા અને ધૈર્યની સીમા મારા માટે પણ નિર્માણ થયેલી છે. હા, આ પૃથ્વી વચ્ચે તે સાવ એકાકિ છે.

શરત ગંગા કિનારે ગયો અને હાથ મોં ઘોષ માથા પર થોડું પાણી છાંટ્યું. ત્યાર પછી ઉભા થઈને ખીસામાં હાથ નાખ્યો તો એવડીયા પૈસા સિવાય અન્ય કશું નહોતું. સામે જ એક હિન્દુસ્થાનીની દુકાન હતી. ત્યાંથી શરતે બે પૈસાના સેવ મમરા લઈ ખાધા અને પાણી પીધું. ત્યાર પછી તે હાવડાના સ્ટેશન તરફ ગયો.

ક્યાં જવું, એનું કશું ઠેકાણું નહોતું. જવાનું કોઈ સ્થાન પણ નહોતું, ઉભા રહેવાની કોઈ જગ્યા નહોતી. શરત વિચારમય સ્થિતિમાં સ્ટેશનમાં ચારે તરફ ફરવા લાગ્યો. ફરતાં ફરતાં જ્યારે દેખાયું, વર્ધમાન જનારી લોકલનો છેલ્લો ડોકો વાગે છે, ત્યારે તે એકદમ દોડીને એક છંટર કલાસના ડબ્બામાં ચડી ગયો.

ગાડી સેવડાપુલી પહોંચી, ટિકિટચેકર મુસાફરોની ટિકિટો તપાસવા લાગ્યો. શરત પાસે ટિકિટ હતી નહિ. ટિકિટચેકરે શરતને નીચે ઊતારી સ્ટેશન માસ્ટરના હવાલે કર્યો. ખીજે દિવસે સ્ટેશન માસ્ટરે શરતને સાવ ખાલી જોઈને છોડી મૂક્યો.

મુક્તિ મેળવ્યા પછી ક્યાં જવું એ વિચાર શરતના માથામાં ધૂમવા માંડ્યો. વિચારતાં વિચારતાં અચાનક તેને યાદ આવ્યું. સેવડા-

પુલીની બાળુમાં જ વાસુદેવપુર છે, ત્યાં મામાનું ઘર છે. મામાના ઘેર મામા, મામી, માતામહ કોઈ નહોતું, કેવળ માના એક કાકા હતા. કાકાને સ્ત્રીપુત્ર પરિવાર કશું નહોતું, માત્ર ગાંઠે પૈસા સારા હતા, અને શરતે એ પણ સાંભળ્યું હતું કે એમના જેવો લોભી એ ગામમાં કોઈ નથી. શરતની માતા જ્યારે જીવતી હતી, ત્યારે એ ત્રણ વાર માના કાકા શરતના ઘેર આવ્યા હતા. શરતે નક્કી કર્યું, હાલ તુરત તો વૃદ્ધ ને ત્યાં જઈને જ આશ્રય લેવો.

સમજણો થયા પછી કોઈ દિવસ તે મામાના ઘેર ગયો નહોતો, એટલે વાસુદેવપુરનો માર્ગ એના માટે સાવ અજાણ્યો હતો. પૂછપરછ કરતાં કરતાં તે જ્યારે વાસુદેવપુર પહોંચ્યો ત્યારે મધ્યાહ્ન વીતી ગયો હતો. જતાં જતાં એના મનમાં એ પણ શંકા થયા કરતી કે વૃદ્ધ જીવિત હશે કે નહિ? કદાચ જીવિત નહિ હોય તો બીજો પ્રયત્ન કરવો પડશે. આમેય ક્યાં કોઈ આશરો હતો ?

પરંતુ મામાના ઘેર આવીને શરતે જ્યારે સાઠ વર્ષના એક વૃદ્ધને ચંડીમંડપમાં બેઠાં બેઠાં નિશ્ચિંત લાવે હુક્કો પીતાં જોયો, ત્યારે તેની સઘળી શંકા અલોપ થઈ ગઈ. તે સીધો વૃદ્ધ સામે આવીને બોલો રહ્યો. વૃદ્ધની ચરણરજ લઈને શરતે કહ્યું, ‘ કેમ છે દાદા ? ’

વૃદ્ધે હુક્કો દૂર મૂકી વિરમયભરી નજરે શરતના ચહેરા સામું જોયું, ‘ મને ઝોળખી ન શક્યા ? ’ કહી શરત વૃદ્ધની પાસે બેઠો અને ટુંકામાં પોતાનો પરિચય આપ્યો.

વૃદ્ધે આનંદભર્યા સ્વરે કહ્યું: ‘ શરત, તું ક્યાંથી આવે છે બાઈ ? હવે તો ઉમ્મર થઈ છે, આંખમાં જોર નથી, ઝોળખી શક્યો નહિ. ’

ત્યારપછી તેમણે શરતના પિતાની કુશળતાનો પ્રશ્ન કર્યો અને શરતના મોઢેથી એમના મૃત્યુસમાચાર સાંભળીને શોક પ્રગટ કર્યો. ત્યાર-પછી શરતને ઘરમાં લઈ જઈ એના આહારની વ્યવસ્થા કરી. ઘરમાં

કાંઈ સ્ત્રી કે પુરુષ હતું જ નહિ. વૃદ્ધ પોતાના હાથે જ રસોઈ કરી લેતો, એકવાર રાંધીને બેવાર જમતો. રાત માટે રાખેલા ભાત શરતને આપ્યા. બે દિવસ પછી ભાત ખાઈને શરતના દેહમાં જાણે પ્રાણ આવ્યો.

ભોજન પછી વૃદ્ધે શરત ને ઘણી વાતો જાણવા માટે પ્રશ્ન કર્યા. શરતે પણ યોગ્ય ઉત્તર આપ્યો; પોતાના લક્ષ થયાં છે અને અને સાસરેથી અપમાનિત થઈને પોતે અહીં આવ્યો છે, એ વાત શરતે વૃદ્ધથી છૂપાવી રાખી. દાદાને જોવાની ઇચ્છા થઈ એટલે પોતે ચાલ્યો આવ્યો છે, એવો ભાવ શરતે વાતવાતમાં પ્રગટ કર્યો. વૃદ્ધે હર્ષભર્યા મનથી કહ્યું: ‘સાડે, જપારે આવ્યો છે, ત્યારે થોડા દિવસ અહિં રહેજે.’

શરતને રહેવામાં વાંધો હતો જ નહિ, એટલે સહજભાવે તે દાદાની વાતમાં સંમત થયો. વૃદ્ધના સંબંધમાં તેણે જે કંઈ અફવા સાંભળી હતી, એમાનું કશું ન દેખાયું. બહુ વાતચિત સાંભળીને વૃદ્ધનો સ્વભાવ સારો હોવાની ખાતરી થઈ.

ખરી રીતે વૃદ્ધ યજ્ઞેશ્વર બાપુલી ખરાબ સ્વભાવના નહોતા. વાતચિતમાં, સૌજન્યમાં, પ્રમાણિકતામાં એના જેવો માણસ ભાગ્યે જ દેખાય. ગામમાં કાંઈ માણસ એમના મોઢે નબળી વાત પણ ન કરી શકે. દોષમાં એટલું જ કે પૈસા સંબંધી તેઓ વિશેષ જાગૃત રહેતા. ખાસ જરૂરિયાત વગર તેઓ એક પૈસો પણ ખર્ચતા નહિ. હાથ પર સારા પૈસા હોવા છતાં પણ કાંઈ એમની પાસેથી સહાય પામી શકતું નહિ. કાંઈ સહાય માગવા આવે તો તેઓ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહેતા કે, પારકાને સહાય કરવા માટે લોહીનું પાણી કરી પૈસો બેગો નથી કર્યો.

પૈસા પરત્વેની એમની આ મમતા મૂળથી નહોતી. છૂટે હાથે ન

વાપરતાં પણ પૈસો સાચવવા જેવી ચીજ છે, એવું તે પહેલાં માનતા નહિ. પરંતુ એક સમય એવો આવ્યો કે એમની પત્ની વગર દવાએ અને વગર ચિકિત્સાએ આ લોક છોડીને ચાલી ગઇ. પત્નીના મૃત્યુ પછી આપુલી મહાશયને પૈસાની કિંમત સમજાઇ. તેઓ સમજી શક્યા, સંસારમાં અચવાની જેમ જરૂર છે, તેમ અચવા માટે આર્થિક સદ્દરતાની પણ વિશેષ જરૂર છે.

લોકોએ આપુલી મહાશયને ફરીવાર પરણીને સંસાર ધર્મ માંડવાનો આગ્રહ કર્યો હતો. પરંતુ આપુલી મહાશયે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે પહેલાં આર્થિક સ્થિતિ સુધરાવી, ત્યાર પછી જ સંસાર ધર્મમાં પડવું.

પૈસો મેળવવા ખાતર આપુલી મહાશય દેશ છોડીને છેક જયપુર ગયા. ત્યાં પ્રથમ ફેરીવાળામાંથી દુકાનદાર અને દુકાનદારમાંથી આડ-તદાર થયા. આ રીતે એકધારાં આવીસ વર્ષ વિતાવીને જ્યારે તેઓ દેશમાં પાછા ફર્યા, ત્યારે તેમના હાથમાં નગદ વીસ હજાર રૂપિયા હતા.

પૈસો તો ઘણો હાથ આવ્યો, પણ સંસાર ધર્મ ન માંડી શકાયો. કારણ કે અર્થોપાર્જનના તીવ્ર નશામાં ક્યારે ચાલીસ વર્ષ વીતી ગયાં, એ ખ્યાલ જ ન રહ્યો. જ્યારે ખ્યાલ આવ્યો, ત્યારે જોયું, હવે સંસારવાસ કરવા કરતાં વનવાસ લેવો ઉચિત છે. શાસ્ત્રનો પણ એવો જ ઉપદેશ છે. કોઇ આલિસાનો ભવ શા માટે અગાડવો જોઇએ ?

દેશમાં પણ ત્યારે કોઇ હતું નહિ. ભાઇ, ભોજાઇ, ભાઇનો પુત્ર અથવા સંસારમાંથી વિદાય થઇ ગયાં હતાં. માત્ર આપદાદાતું ખોરડું બાકી રહ્યું હતું. આપુલી મહાશય એ શુન્ય ગૃહમાં સંચિત કરેલો પૈસો સાચવીને રહેવા લાગ્યા. આપદાદાની જે કંઇ જમીન જગીર હતી, તેમાંથી જ એક પેટ પુરતું મળી રહેતું.

બાપુલી મહાશયે ધાર્યું હતું કે, શરત્ પાંચ સાત દિવસ સુધી રોકાઈને ચાલ્યો જશે. પરંતુ પાંચને બદલે પંદર દિવસ થયા છતાં પણ શરતે જવાની જરાયે ઉતાવળ ન બતાવી. આ જોઈને બાપુલી મહાશયે યાદ આપવાના આશયથી કહ્યું : ‘શરત, ઘેર એકાદ કાગળ તો લખી નાખ.’

શરતે આછા હાસ્ય સહ કહ્યું : ‘કોને લખું દાદા ? ઘરમાં એવું કોણ છે કે જેને હું કાગળ લખી શકું.’

ઉત્તર સાંભળીને બાપુલી મહાશય સહજ અપ્રતિભ થયા. ખરું છે, ઘરમાં એને કોણ છે, કોના ઉપર કાગળ લખે ? તો પછી શરત્ અહિં સ્થાઈ રહેણાક માટે તો નહિ આવ્યો હોય ને ? આ પ્રશ્ને બાપુલી મહાશયના મનમાં ચિંતાનું સ્વરૂપ લીધું. આ ચિંતા એમના માટે દુઃખભરી હતી, એમ નહોતું. કારણકે, છેલ્લા થોડા દિવસથી એમના મનમાં એ જ ચિંતા થયા કરતી હતી, શરત્ ચાલ્યો જશે પછી એકાંકિ જીવન ગુજારવું પડશે. છેલ્લા થોડા દિવસના સહચારથી શરતે બાપુલી મહાશયના અટુલા જીવનમાં નૂતન આશા પ્રગટાવી હતી. એટલે શરત્ અહિં સ્થાઈ રહેણાક કરે એ કલ્પના વૃદ્ધના મનને અણગમે ઉપજાવનારી નહોતી. શરતના આગમનથી એમનું સ્મશાન

જેવું સત્તું ધર જાણે જીવંત બની ગયું હતું; માનવ સહવાસનો સ્વર
ધ્વનિ ત્રહ્ણના ઉદાસ હૃદયમાં મમતા જળાડી રહ્યો હતો.

છેલ્લા કેટલાક દિવસથી શરત્ ગામમાં ઘણાને ઓળખતો થઈ
ગયો હતો, એટલું જ નહિ પણ ગામના ઘણા માણસોને પોતા તરફ
આકર્ષી શક્યો હતો. તે એક પરાયો છે અને ક્યારે ગામ છોડીને
ચાલ્યો જશે એવી કલ્પના પણ લોકો કરી શકતા નહિ.

આ રીતે ગામ લોકોના હૃદય પર અધિકાર મેળવી, ત્રહ્ણ દાદા
મહાશયના એકાદિ જીવનમાં સંગ-પ્રિયતાનો આગ્રહ જાગૃત કરીને,
શરત્ જ્યારે વાસુદેવપુરને જ પોતાનું સમજવા લાગ્યો, ત્યારે તેના
હૃદયમાંથી કલકતાની સ્મૃતિ સંપૂર્ણપણે ભુંસાઈ ગઈ હતી, એમ કહી
શકાય નહિ. એ સ્મૃતિ ભુંસી નાખવાનો પ્રયત્ન કષ્ટા છતાં પણ
શરત્ એમાં સફળ થઈ શક્યો નહોતો, વારંવાર એ સ્મૃતિ એના
મનમાં ડાંખ દીધા કરતી. ગામમાંથી ફરીને સંધ્યા વખતે તે ઘેર
આવતો અને સંધ્યા પ્રદીપ પ્રગટાવતો, ત્યારે સંધ્યાપ્રદીપના પ્રકાશ
સાથે એક બીજું પ્રકાશભર્યું ગૂઢ મન સામે ખડુ થતું. એકાએક
મનમાં થતું, પોતે હંમેશ સંધ્યા સમયે ઓફિસેથી ઘેર આવતો અને
દ્વાર પાસે એક વ્યક્તિ ઉત્કંઠા ભર્યા નયને પ્રતીક્ષા કરતી ઉભી રહેતી,
એના વદન પર નિશ્ચિંતતાનું હાસ્ય હંમેશ દેખાતું. શું તે આજ પણ
સંધ્યાપ્રદીપ પ્રગટાવીને દ્વાર પાસે ઉભી ઉભી પ્રતીક્ષા કરતી હશે ?
અંતે નિરાશ થઈને શું ધરતો દીવો યુગાવી નાખતી હશે ? આ
કલ્પના આવતાં જ શરત્ તા હૃદયમાંથી એક ઉંડો નિશ્વાસ બહાર
નીકળવા મથતો, પણ બળપૂર્વક નિશ્વાસને દબાવી રાખી તે બહાર
ચાલ્યો જતો.

કોઈ કોઈ વાર સ્તબ્ધ મધ્યાહ્ન સમયે એકલો ઓરડામાં બેઠો

હોય ત્યારે રવિવાસ્તું મધ્યાહ્ન યાદ આવતું, શરતનો પ્રાણ ચંચળ બની જતો. એની જ સાથે સાસુના તીવ્ર વાક્યબાણ અને બકુરાણીની ગર્વભર્યો વ્યવહાર યાદ આવતાં પ્રાણ વચ્ચે બદલો લેવાતું અસ્થિર ગાંડપણ નાચી ઉઠતું. ઓહ કેવું અપમાન, કેવી અવજા ! કોઈ પણ દિવસે આનો યોગ્ય બદલો આપી શકાય, ત્યારે જ ફરીવાર મળવું જોઈએ. નહિ તો.....શરત ક્રોધ અને ક્ષોભથી દાંત કચડતો.

શરતના મનમાં શરત દાદા મહાશય સમક્ષ કંઈક સંકોચથી રહેતો, ધીમે ધીમે એ સંકોચ દૂર થતાં જીવનમાં એક જાણે નવો અધ્યાય શરૂ થવા માંડ્યો. આ અધ્યાયમાં જીવનના ભૂતકાળની કોઈ વાતો ન આવી શકે એવી શરતની ઇચ્છા હતી. એટલે તે કલકત્તાની સ્મૃતિને બળપૂર્વક દબાવી વાસુદેવપુરને જ વળગી રહેવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. જીવનના નૂતન અધ્યાયમાં કલકત્તાની હળવી સ્મૃતિ પણ અગૃહ થતી, તો શરત તરત ક્રોધથી એ સ્મૃતિને સળગાવી નાખવા પ્રયત્ન કરતો. પણ કોઈ દિવસ સ્મૃતિ સળગી શકી છે ?

પણ વૃદ્ધ બાપુલી મહાશય આ બંધી વાત જાણતા નહોતા. તેઓતો જીવનની અટુલી સંધ્યાવેળાએ એક સાથીદારને મેળવીને આવતા અધિકાર વચ્ચે જાણે પ્રકાશના કિરણો નિહાળી રહ્યા હતા. એથી અન્ય કોઈના વ્યવહાર પ્રત્યે જરા પણ ધ્યાન ન આપનારા બાપુલી મહાશય શરતના વ્યવહારમાં સ્નેહ જોવા લાગ્યા. અને શરતની બંધી રીતભાત સ્નેહના આત્માચાર રૂપે ખૂબ સહજ ભાવે સહન કરવા લાગ્યા.

આવા પહેરવાની બાબતમાં બાપુલી મહાશયે કોઈ દિવસ કાળજી નહોતી રાખી. આ બંને બાબતો ગમે તેમ પતાવીને દિવસો ચલાવતા. પરંતુ શરતના આગમન પછી આ બંને બાબતો પ્રત્યે જરા ધ્યાન

આપવું શરૂ કર્યું. શરત પોતે કશું ન બોલતો હોવા છતાંયે તે કલ-કતામાં રહેલો છે, સારું ખાવા જોઈએ, સારું પહેરવા જોઈએ, એ સિદ્ધાંત નક્કી કરીને આપુલી મહાશય પોતે જ એ બાબતમાં મન પરોવવા લાગ્યા. જમતી વખતે સારી માછલી કે શાકભાજી ન હોય તો, એમને જાણે સંતોષ નહોતો વળતો. જે શરત કહેતો કે : ‘આ બધું શા માટે દાદા ?’ તો આપુલી મહાશય હસીને કહેતા : ‘ભાઈ, પેટ ભરીને જમવું તો જોઈએ ને, જમવા માટે તો બધું છે. એક તરફ ધૂતારા માણસો મને લોભી કહે છે, છેવટે શું તારે પણ મને એવો જ ખીતાબ દેવો છે ?’

વિદાયની વાત વખતે વૃદ્ધના વદન પર જાણે એક પ્રકારની શંકાની છાયા તરી વળતી. શરત કહેતો : ‘ના દાદા, બે ચાર દિવસની વાત હોય તો ઠીક, પણ બારે માસ રહેનાર માટે આટલી તાણખેંચ ન હોય.’

પ્રકુલ્લ વદને આપુલી મહાશય કહેતા : ‘અરે ભાઈ, આખી જીંદગી સુધી ધૂળ રાખ ખાતો આવ્યો છું. તારા નિમિત્તે જે બેચાર દિવસ સારી ચીજ મોઢામાં પડતી હોય, તો નુકશાન શું છે ?’

કહીને વૃદ્ધ ખડખડાટ હસી પડતો. લોભી પ્રકૃતિના વૃદ્ધનું આવું પરિવર્તન જોઈને શરતને આશ્ચર્ય થતું.

એક દિવસે શરતે કહ્યું : ‘દાદા, હું ચાલ્યો જઉં તો તમારા મનમાં દુઃખ થશે ?’

ગ્લાન વદને આપુલી મહાશયે ઉત્તર આપ્યો : ‘એમાં દુઃખ શેનું ! કેટલાય આવ્યા, કેટલાય ગયા. છતાં પણ એકાદ પંખી પાંચું હોય, અને તે પણ...સમજ્યોને ?’

૩૮ : બકુશાહી

શરતે હસીને કહ્યું: ‘બરાબર સમજ્યો, પણ હું પંખી નથી
હાદા, એકાએક પાંજરું તોડીને ઉડી જાઉં ! હું માણસ છું.’

બાપુશી મહાશય હસ્યા. પરંતુ માણસ પણ અવસર મળતાં
પંખીની માફક અચાનક એક દિવસ ઉડી ન જાય, એવો દૃઢ વિશ્વાસ
એમનો નહોતો. બદલે પાળેલો માણસ ખૂબ સહજ રીતે છટકી શકે
છે. એટલે શરત જેવો ચંચળ પ્રકૃતિવાળો યુવક અચાનક એક પંખી
માફક આવી શક્યો છે, તેમ તે જઈ પણ શકે છે. આ ચિંતા વૃદ્ધના
મનમાંથી કાઢ/પણ ઉપાયે દૂર ન થઈ; બદલે આ માણસને કેવા
પ્રકારની દૃઢ સાંકળ વડે બાંધી શકાય, એનો જ તેઓ વિચાર
કરવા લાગ્યા.

‘હવે નથી ગમતું દાદા !’

‘શું નથી ગમતું શરત ?’

‘આ બધું બૈરાંસાઇ કામ.’

ઉચ્ચ હાસ્ય હસીને આપુલી મહાશય બોલ્યા : ‘એ તો હું પહેલાં જ કહેતો હતો, તારાથી આ કાર્ય નહિ થઇ શકે.’

જરા રોષભર્યા સ્વરે શરત બોલ્યો : ‘તમે તો કહેતા હતા, પણ તમે તો વ્રદ્ધ છો, તમે એ વખત રાંધી આપો અને મારે બેઠાં બેઠાં આવું કેમ ?’

‘તેથી જ તું તારા દાદાને રાંધીને જમાડી રહ્યો છે કાં ? પણ ભાઇ, રસોઈ જમવામાં જેટલી તૃપ્તિ કર છે, તેટલી જ બનાવવામાં કંટાળા ભરી છે.’

‘એ વાત સાવ સાચી છે દાદા. હું તો એ જ વિચારું છું કે, આવું કંટાળા લાગુ કાર્ય તમે આરેમાસ કેવી રીતે કરી શકો છો ?’

‘હું તો નિરુપાય છું.’

‘ઉપાય છે જ નહિ, એવું ન બોલો. એકાદ રાંધનારી ન રાખી શકો ?’

હસીને આપુલી મહાશય બોલ્યા : ‘નાનપણમાં માના હાથની

રસોઇ ખાધી છે, ત્યાર પછી તારી દાદીએ રસોઇ કરીને અવરાવી છે. ત્યાર પછી કોઇના હાથની રસોઇ ખાવાની પ્રવૃત્તિ જ નથી કરી.’

‘હમણું મારા હાથની તો જમો છો.’

‘તારી સાથે કંઇ બહારની રસોયણી તુલના કરી શકાય ?’

‘તો પછી શું કરવું ? મારાથી ચુલાનો ધુમાડો નથી લઇ શકાતો.’

‘તારાથી ધુમાડો સહન ન થતો હોય તો કંઇ નહિ, જેનાથી સહન થશે તેને જ રસોઇનો ભાર સોંપી દઇશ.’

‘શું તમે રાંધશો ? ના એમ તો હું નહિ જ કરવા દઉં.’

‘તો પછી હવે કોઇ વચ્ચે ભાગ કાઢવો પડશે ! એકાદ રાંધનારીના શોધખોળ કરવી પડશે.’

‘શું તમે રસોયણના હાથનું જમશો ?’

‘કાંઇ ગમે તે રાંધનારીના હાથે થોડું ખાઇ શકાય છે ?’

‘ત્યારે ?’ શરત્ પ્રશ્નભરી નજરે વૃદ્ધના ચળકતાં નયનો સામે જોઇ રહ્યો.

ભિમિ ભયું હાસ્ય વેરીને બાપુલી મહાશય બોલ્યા : ‘હું એવી રાંધનારી લાવીશ કે, જે વગર પગારે મારા આખરી દિવસો સુધી, અને તારા જીવનપર્યંત રાંધીને જમાડી શકે.’

બાપુલી મહાશયે શરત્તા વદન પર હાસ્યપુર્ણ કટાક્ષ કર્યો. શરત્ મુજી ઉઠ્યો. બાપુલી મહાશયે પૂછ્યું : ‘એમ થશે તો બધી ચોખ્ખ વટ થઇ જશે, ખરું ને ?’

શરત્ કોઇ ઉત્તર ન આપી શક્યો. નમેલા વદને અને નીરવભાવે આહારકાર્ય પુરું કર્યું.

ત્યાર પછી શરતે જ્યારે જોયું, દાદા મહાશય ખરેખર કન્યાની શોધખોળમાં પ્રવૃત્ત થયા છે, ત્યારે તે જરા ગભરાયો. શરતના મનમાં થયું, દાદા સમક્ષ એકવાર બધી વાત ખુલ્લા દિલથી કહી દેવી અને કોઇ પ્રકારની શોધખોળ ન કરે એમ જણાવવું. પરંતુ સાથોસાથ ધવાયેલું અભિમાન ગર્વથી ડુંકાડા મારવા લાગ્યું. શરત કોઇ પ્રકારનો પ્રતિવાદ કરી શક્યો નહિ. કોના ખાતર પ્રતિવાદ કરવો ? તિરસ્કારના તીવ્ર વાક્યબાણોથી વીંધાઇને લુખ્યા પેટે જે દિવસે તે ઘર બહાર નીકળ્યો હતો, તે દિવસે શું કોઇ સ્વજને આવીને સમવેદના દર્શાવી હતી ? શું વિંધાયેલા હૈયા પર સાંત્વનનો મધુર પ્રલેપ કર્યો હતો ? બહેક ધા ઉપર નીમક છાંટીને અંતરની વેદનાને વધારે તીવ્ર બનાવી દીધી હતી. આજે એ લોકોની નિષ્કુરતાનો કઠોર ભાવે બદલો લેવાનો સુઅવસર છે. ફરીવાર લજ્જ કરીને બતાવી દેવું જોઇએ કે ભવાનીપુરના ગોકુળબાપુ સિવાય બીજા ધણા માણસો એવા છે કે જે લોકો કન્યા આપી શકે છે. માત્ર એટલું જ નથી, સાથે ધણો પૈસો પણ મળશે. કન્યાના બાપ પાસેથી બે હજાર રૂપિયા, અને વૃદ્ધ યજ્ઞેશ્વર બાપુલીના વીસ હજાર રૂપિયાનો વારસો ! શરત કઇ આશા ખાતર જીવનનો આવો ઉત્તમ સુયોગ જતો કરે ?

પણ બકુરાણી ! શું બકુરાણીએ કોઇ દિવસ સ્ત્રીના સ્વાભાવિક ખ્યાલથી શરતને ભીંજવ્યો છે ? એ તો સ્વામીના દારિદ્ર પર તીવ્ર કટાક્ષ કરીને મનોવેદના વધારી રહી હતી. એણે જ્યારે સ્ત્રી તરીકેનું પોતાનું કાર્ય બજાવ્યું નથી, ત્યારે શરત શા માટે પોતાનું કર્તવ્ય બજાવી દારિદ્ર અને અપમાનનો બોળે માથા પર ધારણ કરે ?

આવી ચિંતા વચ્ચે એકાએક એક દિવસે જ્યારે સગપણ થઇ ગયું, ત્યારે બીજો કોઇ ઉપાય નથી રહ્યો, એમ ધારી શરતે જીવન પ્રવાહમાં ઝુકાવ્યું.

‘અરે બહેન !’

‘કેમ શું છે વેદીયા ?’

જરા ચીડાઈને વૈદ્યનાથે કહ્યું : ‘વેદીયા ? કેમ, વૈદ્યનાથ કહીને ન બોલાવી શકાય ?’

ગૃહિણીએ તીવ્ર નજરે ભાઈ સામે જોઈને છલુકા સહ કહ્યું : ‘મોટા વૈદ્યનાથ ન જોયો હોય તો ! શું છે કહે જોઈ.’

ગંભીર ભાવે વૈદ્યનાથ બોલ્યો : ‘હોય શું બીજું, શું માણસના બધા દિવસો સરખા જાય છે ? આજ વેદીયો છું, આવતી કાલે વૈદ્યનાથબાબુ બની શકું. આજ તમારા ભાત ખાઈને રહું છું, કાલ પચીસ હજારનો ધણી ન થઈ બેસું, એવી વાત શું કાંઈ કહી શકે ?’

‘હા, હું જ કહી શકું છું. શું તું વળી માણસ થવાનો, કપાળ મારું !’

વૈદ્યનાથે કહ્યું : ‘તાઈ કપાળ નહિ બહેન, થઈશ તો મારા કપાળના જ જોરે, સમજ ?’

મોઢું ફેરવીને ગૃહિણી બોલી : ‘બધું સમજ છું ભાઈ. આજ તે ગાંજે ઓછો પીધો લાગે છે ?’

મોહું ભારમાં રાખીને વૈદ્યનાથ બોલ્યો : ‘ તારામાં આ એક જ મોટો દોષ છે, હું વાત કરું એટલે ગાંઝખોર ગણીને ઉડાડી દે. શું હું ગાંઝે પીઠિં છું તેથી વાત કરવાની આવડત ગુમાવી બેઠો છું ? ’

‘ તારી વાત તો આવી જ છે ને ! ’

‘ શું આ ખોટી વાત છે ? શરત્ જને મોટો માણસ થઈ શકતો હોય, તો શું હું નથી થઈ શકતો ? ’

‘ કયો શરત્ ? ’

‘ તમારો જમાઈ શરત્, જેને ઝાડુ મારીને તું બે વખત ભાત ખવરાવતી હતી. ’

ગૃહિણી સ્તબ્ધ નજરે ભાઈના સામે જોઈ રહી. સૌદામિની થોડે દૂર બેઠી બેઠી બાળકને ધવરાવી રહી હતી. તે વિસ્મયભર્યા સ્વરે બોલી : ‘ શરતભાઈ મોટા માણસ થયા છે ? સાચું કહો છો ? ’

હસીને વૈદ્યનાથ બોલ્યો : ‘ સાવ સાચું કહું છું. એકી સાથે પચાસ હજાર રૂપિયાનો માલિક બની બેઠો છે. ’

વિસ્મયથી ગૃહિણીની બંને આંખો પહોળી થઈ ગઈ. તેણે વિસ્મય-ભર્યા સ્વરે કહ્યું : ‘ આ તું શું કહે છે, એણે એટલા પૈસા ક્યાંથી મેળવ્યા ? ’

વૈદ્યનાથે ગંભીર સ્વરે કહ્યું : ‘ તગદીર ફરે ત્યારે માટી પણ સોતું બની જાય છે બહેન, એના કાઠ દૂનના દાદા મહાશય છે, એની માના કાકા. ધણા પૈસાના માલિક છે, પણ ભોગવનાર કોઈ નથી. શરત્ જ અત્યારે એમનો વારસદાર છે, એમનો શ્રાદ્ધાધિકારી છે. ’

સૌદામિનીએ ગાલ પર હાથ મૂક્યો. ગૃહિણીએ વ્યસ્ત ભાવે પૂછ્યું : ‘ પણ તને આ બધા સમાચાર ક્યાંથી મળ્યા ? ’

‘ સમાચાર શું આપોઆપ મળે છે, બહેન ! સમાચાર તો

મેળવવા જોઈએ. એના ચાલ્યા ગયા પછી મેં જોયું, તમે કોઈ એની તપાસ કરાવતા નથી. તમે ન કરાવો તો શું થયું, પણ મારો તો ભાણેજ જમાઈ થાય, એટલે ન છૂટકે મારે જ તપાસ કરવી પડી. અને આ બધી વાત કાંઈ સહેલાઈથી નથી જાણી શકાઈ, આ માટે તો ખૂબ રખડવું પડ્યું છે.’

પ્રદુલ્લ કંઠે ગૃહિણી બોલી : ‘હાશ, ઘણું સાડું થયું.’

માથું ધૂણાવીને વૈદનાથ બોલ્યો : ‘ઘણું સાડું થયું છે, એમ હું નથી કહી શકતો.’

ગૃહિણીએ ભાઈના ચહેરા સામે પ્રશ્નભરી નજરે જોયું, વૈદનાથ બોલ્યો : ‘એ તો હવે મોટો માણસ થયો છે, ધરજમાઈના આદરથી બચી ગયો. પણ એમાં આપણને શું?’

‘કેમ આપણને શું? બકુની ચિંતા ટળી ગઈ એજ આપણા માટે ઘણું છે.’

‘બકુની ચિંતા ટળી ગઈ હોત તો મારા આનંદનો પાર ન રહેત બહેન. પણ આ તો સાચ ઉલટી વાત છે.’

‘કેમ, ઉલટી વાત શી છે?’

‘વાત ઘણી કઠોર છે, શરત ખીજ વાર લગ્ન કરે છે.’

ગૃહિણી ઉભી હતી; ખેસી ગઈ. દબાયેલા સ્વરે બોલી. ‘તું શું કહે છે, ખીજવાર પરણે છે?’

‘મેં એવું જ સાંભળ્યું છે. સંબંધ પણ પાકો થઈ ગયો છે. મને લાગે છે કે આપણા ઉપર પણ કંકાત્રી આવશે. શા માટે ન આવે, અહિંનો તિરસ્કાર શરતથી ભૂલાયો હોય એવું હું નથી માનતો.’

ગૃહિણીએ ઉચ્ચ સ્વરે કહ્યું : ‘આ તું શું કહે છે ભાઈ, શું હું

એનો તિરસ્કાર કરતી હતી ? ગમે તેમ તોય એ જમાઇ હતો. સાંભળે છે ને વહુ, વૈદ્યનાથની વાત સાંભળી ? હું જમાઇનો તિરસ્કાર કરતી હતી.’

હસીને વૈદ્યનાથ બોલ્યો : ‘ ના બહેન, જમાઇ ઉપર ઝાકુનો ધા નથી કર્યો એટલું જ તેં બાકી રાખ્યું છે.’

સૌદામિની બોલી : ‘ ના ના, મામા, આ તમારી ખોટી વાત છે. મા તો જમાઇ જમાઇ કરીને ગાંડા થઇ જતાં હતાં, અમારાથી કોઇકોઇ વાર અવિનય થયો હશે.’

‘ તો એમ હશે.’ કહીને હસતો હસતો વૈદ્યનાથ ચાલ્યો ગયો. ગૃહિણી રોષ અને દુઃખથી બોલવા લાગી. ‘ આ તો છેવટે મારા ઉપર જ બદનામી આવી પડી ! મારે તો હવે માથું પછાડીને મરવા જેવું થયું. શું મેં એમનો તિરસ્કાર કર્યો છે ? હાય, હાય, મારી જીભના કટકા જ થઇ જાય !’

બહેનના અભિશાપ સાંભળતો સાંભળતો વૈદ્યનાથ અકુરાણીના ચોરડામાં દાખલ થયો અને હળવા સાદે બોલ્યો. ‘ બકુ !’

બકુ એકદમ મામા સામે આવીને બોલી. ‘ તમે કહ્યું એ બધું સાચું છે ?’

‘ તેં બધું સાંભળ્યું ?’

‘ હા. પણ મારા સમ છે, બધી વાત સાચી છે ?’

‘ સાચી છે. પણ...’

વચ્ચે જ અકુરાણી અબ્રહમર્ષા સ્વરે બોલી ઉઠી : ‘ પણ બધું જવા દો મામા, તમે માત્ર એટલું જ કહો, હવે એમને ખાવા પહે-રવાનું દુઃખ તો નથી ને ?’

૪૬ : બકુરાણી

બકુરાણીના બંને નયનો આંસુથી ઝળકી રહ્યાં હતાં. વૈદનાથે ધરતી સામે જોઈને કહ્યું : ‘એવું દુઃખ એને હવે નથી રહ્યું, હવે તો એ પચાસ હજારનો માલેક છે. પણ એ ફરીવાર લગ્ન કરવાનો છે.’

વ્યસ્તતા સહિત બકુરાણી બોલી : ‘એ ભલે કરે, પણ હવે એમને ભૂખ્યા પેટે નહિ રહેવું પડે.’

ગ્લાન હાસ્ય સહિત વૈદનાથ બોલ્યો : ‘પાગલ છોકરી !’

બકુરાણી આંસુભર્યાં સ્વરે બોલી : ‘એ ભૂખ્યા પેટે ચાલ્યા ગયા હતા મામા.’

બકુરાણીના નયનોમાંથી દડદડ આંસુ ટપકવા માંડ્યાં. વૈદનાથની આંખો પણ ભીની થઈ. તે નીરવ ભાવે નીચું જોઈને બિભો રહ્યો.

બકુરાણીએ છોડા વતી આંસુ લૂછી મૃદુ સ્વરે કહ્યું. ‘મામા, હું તમને એક રૂપિયો આપું છું, તમે છાનામાના કાલિઘાટે જઈને પૂજા ચડાવી આવશો ?’

આ વખતે વૈદનાથ આંસુના વેગને રોકી શક્યો નહિ. તેણે એકદમ મોહું ફેરવી ભારે સ્વરે કહ્યું : ‘હા, પણ તારી પાસે રૂપિયો છે ?’

‘એમના પગારના ત્રીસ રૂપિયા પડ્યા છે.’

‘તો પછી એમાંથી એક રૂપિયો મને વધારે દે. એકવાર વાસુ-દેવપુર જઈ આવું.’

‘શા માટે ?’

‘શરતને રૂપરૂ મળવા ઇચ્છું છું. જેઉં, લગ્ન ચટકાવી શકાય છે કે નહિ ?’

બકુરાણી નિરુત્તર રહી. વૈદનાથે ફરી પ્રશ્ન કર્યો : ‘આપે છે ?’

અકુરાણીએ નીચી નજરે જોઈને કહ્યું : ‘ ના. ’

જરા વિચાર કરીને વૈદનાથે કહ્યું : ‘ સારું, કાંઈ પાસેથી ઉછીનો રૂપિયો મળે છે કે નહિ, એ જોવું પડશે. ’

વૈદનાથ જવા તૈયાર થયો. અકુરાણીએ એકદમ રસ્તો રોકતાં આડે ઊભા રહીને કહ્યું : ‘ ના મામા, તમે ત્યાં નહિ જઈ શકો. ’

વૈદનાથ તીક્ષણ નજરે એના સામે જોતો ઊભો રહ્યો. અકુરાણી બોલી : ‘ કહો, તમે ત્યાં નહિ જાઓ, મારા સોગંદ છે. ’

વૈદનાથે કહ્યું : ‘ હું નહિ જઈ તો એના લગ્ન થઈ જશે. ’

દૃઢ સ્વરે અકુરાણી બોલી : ‘ ભલે થતાં. ’

‘ પણ અત્યારે શું અભિમાન કરવાનો સમય છે અકુ ? ’

‘ હા. કહો, તમે ત્યાં નહિ જાઓ. ’

અકુરાણીની દૃઢતા જોઈને વૈદનાથને આશ્ચર્ય થયું. તેણે જરા વિચારીને એક નિશ્વાસ નાખી કહ્યું : ‘ હું જઈશ તો ખરો, પણ એના લગ્નમાં અવરોધ નહિ કરું. ’

અકુરાણી માર્ગમાંથી ખસી ગઈ. વૈદનાથ ચિંતાભર્યા વદને ધીરે ધીરે વિદાય થયો. અકુરાણી ઘડીભર સ્તબ્ધ ભાવે ઊભી રહી, પછી ધીરે ધીરે ઓરડામાં ચાલી ગઈ. ઓરડાની દિવાલ પર મહાકાલિની એક છબી હતી. અકુરાણી એ છબી સામે ઊભી રહી, હાથ જોડી ગદ્ગદ સ્વરે બોલી : ‘ હે મા, એમ જ થાય મા, એમને ફરી કાંઈ વાર ભૂખ્યાપેટે ન રહેવું પડે. ’

ગોકુલબાબુએ ઓફિસેથી આવીને જ્યારે સમાચાર સાંભળ્યા, ત્યારે તેઓના રોષથી આખું ઘર કંપી ઉઠ્યું. ગૃહિણી એમને શાંત પાડવા ગઇ તો ગાળો ખાઇને પાછી આવી, એમનો રોષ જોઇને કાઇ પણ એમની સામે જવાનું સાહસ કરી શક્યું નહિ. તેમણે વૈદનાથને બોલાવ્યો અને બધા સમાચાર પુછ્યા. ત્યાર પછી શરતના લમ કેવી રીતે અટકાવી શકાય એ પ્રશ્ન વિચારવા લાગ્યા. તે દિવસે તેમણે પાણી પણ ન પીધું.

ધણા વિચાર પછી ગોકુલબાબુએ નક્કી કર્યું, વાસુદેવપુર જવું એ જ ઉચિત છે; ત્યાં ગયા પછી કાઇપણ ઉપાયે શરતના લમ અટકાવી શકાશે. બનવા જોગ છે કે શરતે પોતાના પ્રથમ લમની વાત છૂપાવી રાખી હોય; એ વાત ખુલ્લી થાય તો કાઇ એને કન્યાદાન આપી શકશે નહિ. પરંતુ વૈદનાથે એમને સમજાવ્યું કે, એ પ્રયત્ન નકામો છે, કન્યાની ચિંતાથી પીડાતા એવા ધણાં માઆપ છે કે જેઓ શોક્ય ઉપર દિકરી આપવામાં જરાયે અચકાતા નથી. તેમાંય શરત અત્યારે શ્રીમંત છે. કદાચ આ લમ અટકાવીશું તો પણ પૈસાના જોરથી એ ગમે ત્યાં લમ કરી શકશે. આ સ્થિતિમાં વિરોધ કરવા જવો એનો અર્થ એને ઉશ્કેરવા સમાન થઇ પડશે.

વૈદનાથની વાત સાંભળી ગોકુલબાબુ હતાશ થઈ ગયા, વૈદનાથે

બનેવીને આશ્વાસન આપ્યું અને વાસુદેવપુર જવા આવવાનું લાડું લઈ તે વાસુદેવપુર જવા વિદાય થયો.

સેવડાકુલીના રોશનેથી પૂછગાછ કરીને વૈદનાથ વાસુદેવપુરમાં તો આવ્યો, પણ ગામમાં આવીને તેણે સાંભળ્યું, શરત્તા લક્ષ્મીની તૈયારી થઈ ગઈ છે, પરમ દિવસે લક્ષ્મી છે, આજ એને પીડી ચોળવામાં આવી છે. વૈદનાથ થડકતા હૈયે આપુલી મહાશયના મકાનમાં દાખલ થયો. વૈદનાથને જોતાં શરત્ જંખવાણો પડી ગયો. પરંતુ ચતુર વૈદનાથે જ્યારે આપુલી મહાશય સમક્ષ પોતાનો પરિચય શરત્તા મિત્ર તરીકે આપ્યો, ત્યારે શરત્ કંઈક નિશ્ચિંત થઈ શક્યો.

ત્યારપછી વૈદનાથને એકાંતમાં લઈ જઈને શરતે પુછ્યું: ‘મામા, આમ અચાનક અહિં ક્યાંથી?’

વૈદનાથે હસીને કહ્યું: ‘ઉપવાસ કર્યા પછી તારા પ્રાણુની ફેવી હાલત થઈ છે, એ જોવા આવ્યો છું.’

શરત્ આછું હસ્યો. વૈદનાથે હસીને કહ્યું: ‘મને લાગે છે કે આ તરફ લક્ષ્મીનું બળર ખૂબ સરતું છે. મારા માટે એકાદ કન્યાનો જોગ ન કરાવી શકે?’

જરા અચકાઈને શરત્ બોલ્યો : ‘એ જોગ તો કરાવી શકીશ. પણ તમારા આગમનનો મૂળ હેતુ શું છે? લક્ષ્મી કરવા કે લક્ષ્મી અટકાવવા આવવું થયું છે?’

‘લક્ષ્મી અટકાવવાનો હેતુ હોત તો વૃદ્ધ સમક્ષ મેં મારો સાચો જ પરિચય આપ્યો હોત.’

‘તમે ન આવ્યો એજ આશ્ચર્ય છે.’

‘તારા જેવા નિમકહરામ જીવાન માટે તો આશ્ચર્ય જ ગણાય ને.’ કહીને વૈદનાથે વ્યંગપૂર્ણ હાસ્ય વેધ્યું.

૫૦ : બકુરાણી

શરતે ધડીક વિચારીને પૂછ્યું : ' તો પછી તમારા આગમનનો ખરો ઉદ્દેશ શું છે ?'

‘મારો જે ખરો ઉદ્દેશ હતો, એ તારા માટે સારો નહોતો. પરંતુ દૈવ તારી સહાયમાં છે.’

શરત પ્રશ્ન ભરી નજરે વૈદ્યનાથ સામે જોઈ રહ્યો. વૈદ્યનાથે કહ્યું : ‘તું એમ ન માનતો કે અમને અંધારામાં રાખીને તું લગ્ન કરી શકે.’

શરતે હસીને પ્રશ્ન કર્યો : ‘તમે શું કરત ?’

‘ખીબું તો કશું ન કરી શકત, પણ તારી અગાઉની પત્ની હૈયાત છે અને સાસરાના ધર પ્રત્યે અણુગમે થયો છે માટે જ તું લગ્ન કરે છે, એ વાતનો પ્રચાર હું જરૂર કરી શકત.’

‘તો પછી શા માટે પ્રચાર ન કર્યો ?’

‘તેથી તો કહું છું, દૈવની તને સહાય છે. આ હકિકતનો પ્રચાર કરવામાં એક વ્યક્તિના સોગંદ આડે આવે છે.’

‘કોના ?’

‘જેના પર રોષે ભરાઈને તું આ શુભ કાર્ય કરવા ખેડો છે.’

‘કાણુ, બકુ ?’

‘હજી એ નામ તારાથી ભૂલાયું નથી ખરું ?’ કહીને વૈદ્યનાથ હસ્યો. શરતે માથું નીચું નમાવ્યું.

વૈદ્યનાથે હસીને કહ્યું : ‘જી જાત ખરેખર અકૃતજ છે, એક મહિના સુધી રખડપટ્ટી કરીને હું તારા સંબળા સમાચાર મેળવી શક્યો હતો, પણ હતભાગી બકુએ સોગંદ આપીને મારી બધી બાજી ધૂળમાં મેળવી દીધી.’

વૈદનાથે શ્લેષપૂર્ણ કરાક્ષ સહિત શરત સામે જોયું. શરતે નીચી દષ્ટિ રાખીને જ કહ્યું : ‘એણે શા માટે સોગંદ આપ્યા ?’

‘સ્ત્રીના મનની વાત સમજવી મારા જેવા ગંજેરી માટે સહજ નથી લાઇ. પણ તારે હવે ભૂખ્યા પેટે નહિ રહેવું પડે એ એક જ સાંત્વન બકુરાણીના જીવનનો આશ્રય બની ગયું છે.’

શરતનો ચહેરો જાંખો પડી ગયો. તે અન્ય કશી વાત કરી શક્યો નહિ.

વૈદનાથ બીજે દિવસે સવારે ઉડીને ચાલ્યો ગયો. બાપુલી મહાશયે શરતની જનમમાં આવવા માટે ઘણો આગ્રહ કર્યો, પણ વૈદનાથે મહત્વના કાર્યતું કારણ બતાવી વિદાય લીધી. એના જવા પછી શરતે આરામનો જાણે શ્વાસ લીધો.

વૈદનાથની વાતોએ શરતના હૃદયને વિચલિત નહોતું બનાવ્યું, એમ નહોતું. બકુરાણીએ લગ્નમાં વિરોધ કરવાનો નિષેધ કર્યો છે. સ્વામીને હવે ભૂખ્યા પેટે નહિ રહેવું પડે, આ સાંત્વન મેળવીને જ તે પોતાના સઘળાં સુખો વિસર્જન કરવા તૈયાર થઈ છે. આ બધી વાતો વિચારીને શરતના હૈયે વીંછીના ડાંખની ચાતના થવા લાગી, પરંતુ આ ચાતના સ્થાઈ ન રહી. ઘણા વિચાર પછી તેણે સ્થિર કર્યું કે વૈદનાથની વાતો માત્ર અલીક નથી, સંપૂર્ણ અલૌકિક અને અસ્વભાવિક છે. કાઠપિણુ સ્ત્રી પોતાના પ્રિયતમ સ્વામીને અન્યના હાથમાં જતો ન કરી શકે. આટલો સ્વાર્થત્યાગ સ્ત્રીજાતિના પક્ષે, તેમાં કોઈમથ સાસુની કન્યા માટે કદી પણ સંભવિત નથી. એટલે આ બધી વાતો કાં તો ગંજેરીના મગજની વિકૃતિમાંથી જન્મેલી છે. અથવા બકુરાણી એને ચઢાતી નથી. જો બકુરાણી સ્વામીને ચઢાતી હોત તો કાઠકાળે સ્વામીને પરાયા હાથમાં જવા દેત નહિ.

૫૨ : બકુરાણી

આ રીતે નક્કી કરીને શરત પોતાના દુર્બળ ચિત્તને સમજા
તો કરી શક્યો, પરંતુ લગ્ન મંડપમાં નવ વધુના ગળામાં માળા
પહેરાવતી વખતે પોતાના કૂજ રહેલા હાથને કોઈપણ ઉપાયે સ્થિર
રાખી શક્યો નહિ. શંખધ્વની અને શરણાધના સુર વચ્ચે જાણે
કોઈના જીવનની કરુણ રાગિણી આ આખાંચે ઉત્સવને મ્હાન
બનાવી રહી છે એવું શરત જોયા વગર ન રહી શક્યો.

આધાત લાગે એ પહેલાં એની ચોટનો અનુભવ થઈ શકતો નથી, એનો સાચો અનુભવ તો આધાત લાગ્યા પછી જ થઈ શકે છે. શરત ફરીવાર લેમ કરવાનો છે એ સમાચાર સાંળળીને બકુરાણી એટલી વિચલિત નહોતી થઈ, બલકે આ આધાત પોતે સહજ ભાવે સહી લેશે એવું જ તેણે મનમાં ધાર્યું હતું. પરંતુ તે સમજી શકી નહોતી કે, એ વખતે પણ કદાચ લેમ અટકી જાય એવી એક ક્ષીણ આશા મનમાં જાગતી હતી અને એનાજ લીધે આ આધાત સામાન્ય હોવાનું માનતી હતી. પરંતુ વૈદનાથ જે દિવસે વાસુદેવપુરથી શરતનાં લેમ પાકાં થઈ ગયાના સમાચાર લઈ આવ્યો, તે દિવસે બકુરાણી સમજી શકી, આ આધાત કેટલો લયંકર અને મર્મવેધી છે. બકુરાણી જાણે ભાંગી પડી. આજ સ્વામીના અપમાનની કે સ્વામીના ભુખ્યા પેટની વાત હૈયે ન ચડી, એ આશ્રય વગરના સ્વામી પર ધરના માણસો કેવો તિરસ્કાર કરી રહ્યા હતા, એ પણ મનમાં ન આવ્યું, માત્ર દયાયેલું અભિમાન અને પ્રેમનો ક્ષોભ મનમાં અનંત વેદનાઓ સાથે નાચવા લાગ્યો.

આ તરફ મા અને લાભીનો પ્રયત્ન એવો શરૂ થયો કે, બકુરાણીના મનમાં સ્વામી પ્રત્યે માયા મમતા નહોતી, તેથી જ જમાઈને આવું અસ્વાભાવિક કાર્ય કરવા તૈયાર થવું પડ્યું છે. અરેરે, છોકરીનાં

૫૪ : બકુરાણી

કેવાં કમલાગ્ય ! આજ તે રાજરાણી હોવા છતાં રસ્તાની ભીખારણુ બની ગઈ છે ! મા કન્યાના વદન સામે જોઈને લાંબો નિસાસો નાખતી, સૌદામિની મોઢું ફેરવી જતી, સગાવહાલાં સમવેદના દર્શાવતાં. પરંતુ આ સમવેદનાથી જ બકુરાણીનું હૃદય વધારે વ્યથા પામતું હતું, આ વાત એ લોકોથી સમજતી નહોતી.

અને જ્યારે ગૃહિણી શરત્તી સુશીલતા, સહિષ્ણુતા વગેરેનો ઉદ્દેશ કરતી, ત્યારે બકુરાણી આંસુના વેગને રોકી શકતી નહિ અને અસાધારણ સહિષ્ણુતા રાખવાવાળા સ્વામી કેટલી વ્યથા પકી આવું કામ કરવા તૈયાર થયા હશે, એ યાદ કરીને વ્યાકુળ બની જતી. આ વ્યાકુળતા બકુરાણી પોતાના હૈયામાં જ દબાવી રાખતી, બહાર પ્રગટ થવા દેતી નહિ. શરત્ ફરીવાર પરણ્યો છે એવો કોઈ આક્ષેપ કરતું ત્યારે બકુરાણી કંઠાર મનથી કહેતી, એમાં મને કશી ખોટ નથી ગઈ.

ખોટ ગઈ છે કે નહિ, એ માથી છૂપું નહોતું રહ્યું; કન્યાનું મ્હાન વદન, શુષ્ક હાસ્ય, ગંભીર વેદનાભરી દ્રષ્ટિ એ ખોટને સ્પષ્ટ કરતી.

આ સિંવાય જમાઈ પ્રત્યે અસંગત વ્યવહારની સ્મૃતિ પણ ગૃહિણીના મનમાં અનુતાપ જગવતી. એટલે માના હૃદયમાં કન્યા પ્રત્યે કરુણા પ્રગટી અને એ રીતે પોતાની ભૂલનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા તૈયાર થઈ. સ્નેહના કોમળ આવરણથી કન્યાના સઘળાં દુઃખ ઢાંકવાનો તે પ્રયત્ન કરવા લાગી. પરંતુ માતાની આ અસમયની એટલા બકુરાણીને વધારે પીડિત કરી રહી હતી, એ વાત એનાથી સમજાઈ નહિ.

બકુરાણી જમવા બેસતી ત્યારે માતા એની થાળીમાં સારી સારી વાનીઓ પીરસતી—અને આગ્રહ પૂર્વક જમાડવાનો પ્રયત્ન કરતી. બકુરાણી નહોતી જમી શકતી કે નહોતી આંખના આંસુ ભૂંછી શકતી.

મા જમાડવા માટે જેટલો આગ્રહ કરતી, અકુરાણીની વિરક્તિ એટલી જ વધી પડતી. છેવટે અકુરાણી પુરૂં જમ્યા વગર ઉભી થઇ જતી. આ જોઇને મા તિરસ્કાર કરતી. સૌદામિની કહેતી: 'બા, તમે ગમે તેટલું કરો, પણ હજી અકુબહેનનો મીઝજ જરાય ઠંડો નથી પડ્યો, અલકે પહેલાં કરતાં વધી ગયો છે.'

ગૃહિણી ચીડાઇને કહેતી: 'હવે મીઝજ શેનો, મીઝજ રાખવા જેવું રહ્યું છે શું? મનની કરણી જેવું ફળ તો મળી ગયું છે.'

અકુરાણી આ સાંભળીને એકાંતમાં આંસુ ઠલવતી.

સાંત્વન મળતું માત્ર વૈદ્યનાથ તરફથી. તે કહેતો: 'બહેન રડીશ નહિ, શરત સાતવાર લગ્ન કરશે તો પણ તારો ત્યાગ કરી શકશે નહિ. હું એને બરાબર ઓળખું છું.'

અકુરાણી પણ સ્વામીને નહોતી ઓળખતી, એમ નહોતું; પરંતુ હૃદય વચ્ચે વસી રહેલું નારીત્વ વારંવાર સળગ બનીને વટોળ ઉભો કરતું. એ જ્યારે જાગૃત થતું, ત્યારે હૃદયનું સઘળું ધૈર્ય, સ્વામી ઉપરની સઘળી સહાનુભૂતિ અદસ્ય થઇ જતી અને નારીત્વના કરણ આક્રંદથી સ્વામીની નિષ્કુરતાનું ભયાનક ચિત્ર આંખ સામે ખડું થતું. સાથોસાથ ભયાનક અપમાનના કુંડાળામાંથી સ્વામી છટકી ગયા છે એ વાત પણ મનમાં જાગૃત થતી. સ્વામીની નિષ્કુરતાનો વિચાર કરીને તે જ્યારે ખૂબ જ વ્યાકુળ બની જતી, ત્યારે તે સ્વામી પર વર્ષો રહેલા અપમાનને યાદ કરી પોતાની વ્યાકુળતાને હળવી બતાવતી.

પરંતુ અપમાન અને અત્યાચારનો બદલો અપમાન અને અત્યાચારથીજ વાળવો, એ શું માનવ નીતિશાસ્ત્રની રીતિ હશે? અકુરાણીના મનમાં થતું, એકવાર સ્વામી પાસે જઈને પૂછવું, તમારી બદલો

૫૬ : બકુરાણી

લેવાની વૃત્તિ તૃપ્ત થઈ કે નહિ ? પણ આ પ્રશ્ન કરવાનો કોઈ ઉપાય હોત, તો બકુરાણી એવો જ ઉત્તર મેળવત કે, શરત પોતાના પ્રયત્નમાં સંપૂર્ણ નિષ્ફળ નીવડ્યો છે.

બકુરાણી મન વચ્ચે અનંત વેદના ભરીને આમ દિવસો વિતાવી રહી હતી, ત્યારે અચાનક એક દિવસે વૈદનાથે આવીને એને જણાવ્યું કે, 'શરત કલકતાવાસી થયો છે, અને પત્ર મારફત મને આવવાનું નિમંત્રણ પાઠવ્યું છે, નિમંત્રણની વાત સાંભળીને બકુરાણી આશ્ચર્ય પામ્યા વગર ન રહી.

‘સુરમા !’

‘શું ?’

‘તારા મનમાં શેતું દુઃખ છે સુરમા ?’

સુરમાએ કશો ઉત્તર ન આપ્યો. શરતે ફરીવાર પૂછ્યું : ‘તને કઇ વાતનું દુઃખ છે સુરમા, શું મને પણ નહિ કહે ?’

ઉદાસ ગંભીર સ્વરે સુરમા બોલી : ‘મને શેતું દુઃખ હોય ?’

શરતે પ્રશ્ન કર્યો : ‘તો પછી તું આ રીતે ચોવીસે કલાક ગંભીર થઇને કેમ રહે છે ?’

મોઢું વિકૃત કરીને સુરમા બોલી : ‘કાશુ કહે છે, હું આખો દિવસ ગંભીર થઇને બેસી રહું છું ?’

‘પણ મારી પાસે તો તું ગંભીર જ રહે છે.’

‘રહું નહિ તો શું કરું ?’

‘હાસ્ય વિનોદ ન કરી શકે ?’

‘મને એવું બધું ગમતું નથી.’ કહીને સુરમાએ ધૂણાથી મોઢું ફેરવી લીધું. શરત એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખીને મૌન બોલો રહ્યો.

શરત સાવ કંગાલ હતો, એને સંપત્તિ મળી, પણ સુખ ન મળ્યું.

સ્નેહ-ચત્તનો અભાવ હતો, એ પૂર્ણ કરવા ખાતર ખીજી વાર લગન કર્યાં, પરંતુ સ્નેહ-ચત્ત ન મળ્યાં. તૃષાતુર થઈને સાગર પાસે પહોંચી ગયો, પાણી મળ્યું, પરંતુ તૃષા શાંત ન થઈ, માત્ર કડવા અને ખારા જળથી ગળામાં દાહ ઉત્પન્ન થયો. દારૂ તાપથી બળીજળીને વર-સાદની ઈચ્છા કરી, વાદળ ઉઠ્યાં, પરંતુ સ્તિગ્ધતા ન મળી, વજ્રની તીવ્ર જવાળામાં હૃદય સળગી ગયું. હાથ માનવીનું લાગ્યું.

જે રીતે વર્ષાના ધનધોર દિવસોમાં સૂર્યના કિરણોનું માધુર્ય નજરે પડે, તે રીતે સુરમાના સ્નેહશૂન્ય વ્યવહાર વચ્ચે બકુરાણીના મીઠા વ્યવહારની સ્મૃતિ શરત્તા મનમાં જાગ્યા કરતી. બકુરાણીના વ્યવહારમાં કઠોરતા તો હતી, પણ એ કઠોરતા આવી સ્નેહશૂન્ય નહોતી. બકુરાણીની કઠોરતા પાછળ સ્નેહની એવી પવિત્ર ધારા ગુમલાવે વહ્યા કરતી કે સંકટ વચ્ચે શરત્ સાવ ધૈર્યહીન બની જતો નહિ. ધવાયેલા હૃદયની વ્યથા જ્યારે અસહ્ય થઈ પડતી, ત્યારે બકુરાણીના હૈયે છૂપાયેલી પ્રેમધારા, એક પ્રકારનો કામળ પ્રલેપ લગાવીને અંતરની સઘળી વ્યથા એક જ પળમાં શાંત કરી દેતી. અને સુરમા ! એ તો માત્ર વ્યથા દઈ જાણે છે, સાંત્વન દેવું નથી જાણતી; આઘાત દઈ શકે છે, આઘાત ઉપર પ્રલેપ આપી શકતી નથી. શરત્તા આંખ સામે ચૈત્તર્ય જાણે ઉપહાસ અને પૈસો જાણે દુઃખના સાધન રૂપ બની ગયેલ.

શરત્તો જન્મ કલકત્તામાં થયો હતો, કલકત્તામાં જ તે ઉછરેલો હતો; એટલે થોડા દિવસોના ગ્રામવાસ પછી ગામડું એને મન સાવ અસહ્ય થઈ પડ્યું. પરંતુ વૃદ્ધ બાપુલી મહાશય અને એમની સંપત્તિનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યા જવું એને ન રહ્યું, ગમે તેમ તે દિવસો વિતાવવા લાગ્યો. પરંતુ એનું આ દુઃખ લાંબો સમય ન રહ્યું. વૃદ્ધ બાપુલી મહાશય જાણે પોતાની સંપત્તિ શરત્તને દેવા માટે જ રાહ જોઈને જીવી રહ્યા હતા. શરત્તા લગ્ન કર્યા પછી જે દિવસે બાપુલી મહાશયે

પોતાની સંપત્તિનું વીલ શરતના નામે લખી દીધું, ત્યારપછી થોડાજ દિવસોમાં તેઓએ મૃત્યુશય્યાનો આશ્રય લીધો અને શરતને આશીર્વાદ આપીને નિશ્ચિંત મન સાથે તેઓ આ સંસાર છોડીને વિદાય થયા.

શરતે વૃદ્ધનું શ્રાદ્ધ કાર્ય પુરું કર્યું. ત્યાર પછી જમીન જગ્યા વગેરે સધળું વેચી, સુરમાને લઈ તે કલકત્તા ચાલ્યો આવ્યો. તેણે પહેલાં તો ભવાનીપુરમાં સાસરાના મકાન પાસે જ કોઈ મકાન ભાડે લઈને રહેવાનો વિચાર કર્યો હતો. પરંતુ કલકત્તા ગયા પછી એને તે વિચાર કોણ જાણે કેમ ફરી ગયો અને દુર્ગપાડામાં એક મકાન ભાડે લઈ રહેણાક સ્થિર કર્યો. ઘરમાં રસોયણ, દાસી, નોકર વગેરે માણસો વસાવ્યાં. સરતામાં એક ગાડીઘોડો ખરીદ કર્યો. શેઠાઈના જેટલાં સાધનો જોઈએ તેટલાં સાધનો તેણે ખડાં કર્યાં, માત્ર એ વસ્તુ તે ખરીદી શક્યો નહિ-સુખ અને શાંતિ.

પૈસો, સ્વાધીનતા, રૂપ લાવણ્યમયી પત્ની, બધું શરત મેળવી શક્યો હતો, પરંતુ પત્નીનું હૃદય પામી શક્યો નહિ. કોઈ કાળ ચોઘડીએ પુણ્ય શય્યાની મધુરજની વખતે તેણે સુરમા સમક્ષ પોતાના પ્રથમ લગ્નની વાત કરી નાખી હતી. આ વાત તેણે ધ્વજાપુર્વક નહોતી કરી, પરંતુ સુરમા સાથેની પ્રથમ રજની વખતે શરતના હૈયામાં બકુરાણી સાથેની પ્રથમ રજનીની સ્મૃતિ શરત-પુર્ણિમાની જ્યોત્સના માફક ખીલી ઉઠી, કોઈ પણ ઉપાયે તે પોતાના હૃદય-આવેગને રોકી શક્યો નહિ; શરમથી અવનત વદને એકેલી નવવધુ સામે બેસીને, પોતાના ભૂતકાળની દર્દભરી વાત તેણે વ્યક્ત કરી અને સહાનુભૂતિ તેમજ કરુણાની યાચના કરી. પરંતુ ભિક્ષા ન મળી; એને બદલે શરમથી નીચું જોઈ રહેલી નવવધુ એકાએક ધવાયેલ સિંહણ માફક ગર્જ ઉઠી, મધુમયી રજનીનું સધળું માધુર્ય, સધળી શોભા વિષાદના ધગતા નિશ્વાસમાં પરિવર્તન

પામી. તે જ દિવસથી સુરમાનું હૃદય પામ્યા વગરનું રહી ગયું.

ત્યાર પછી શરતે ધણા પ્રયત્ન વડે પોતાનો અનુરાગ જણાવી સુરમાનું હૃદય મેળવવાનો પ્રયાસ કર્યો, પરંતુ એ પ્રયાસમાં સફળતા ન મળી; ધણા પ્રયત્નથી પણ તે સુરમાનું હૃદય ન જીતી શક્યો. માત્ર એક પ્રકારની રૂપમાધુરી અનુરાગની તૃષા બગૃત રાખીને નયન સામે વિચરવા લાગી. જાણે એકાદ લોહીમાંસ વગરનું હાડ-પીંજર માત્ર શુન્ય સજીવતા ધારણ કરીને દિવસ-રાત ઉપહાસના અટ્ટહાસ સાથે સંસારને ભીષણ કરી રહ્યું હતું. શરતે હતાશ થઇને વિચાર્યું, સુખ નામની વસ્તુ શોધી મળતી નથી.

આવું વિચારવા છતાં પણ શરત સુખની શોધના પ્રયાસમાં પાછો ન પડ્યો. કોઇ પાછું પડ્યું છે? અપ્રાપ્ય જાણવા છતાં પણ સુખના અનુસંધાનનો પ્રયત્ન સાડુ કર્યા જ કરે છે.

શરત પત્નીને કલકતામાં લઇ આવ્યો; એના સુખની સામગ્રીએ એક પછી એક ભેગી કરી દીધી; વસ્ત્ર, અલંકાર, દાસદાસી, રસોયણુ વગેરે કોઇ પાંતીનો અભાવ ન રાખ્યો. નાટક, સીનેમા, સર્કસ વગેરેમાં પત્નીને લઇ જવા માંડ્યો, ગાડીમાં સાથે રાખીને હંમેશ ફરવા જવા લાગ્યો, વાંચવા માટે ધણી નવલકથાઓ લાવી દીધી. પરંતુ જે દેવીની પ્રસન્નતા મેળવવા માટે આ બંધી તૈયારી કરી હતી, તે દેવી પ્રસન્ન ન થઇ.

આટલેથી પણ શરતના મનમાં રહેલી પ્રતિહિંસાની પ્રવૃત્તિ તૃપ્ત ન બની. એની ઇચ્છા હતી, સુરમાને સાથે લઇને એકવાર ગોકુળ-બામુના ઘેર જઇ આવવું. પરંતુ સુરમા સમક્ષ આ વાત રજુ કરતાં જ સુરમા છંછેડાયેલી નાગણ માફક ગળું ઉડી અને હાલ તુરત માટે શરતને એ ઇચ્છા રોકવી પડી. ત્યારપછી આહીને તે પોતે જ

એક દિવસ મોટર ભાડે કરીને અકુલતલા રોડ ઉપરથી નીકળ્યો; પણ ગોકુલબાબુના મકાનની આરીમાંથી કોઈએ શરતને જોયો કે નહિ એ જાણી શકાયું નહિ. ગલીના નાકા પર એક મિનિટ સુધી શરતે મોટર ઉભી રાખી પણ ગોકુલબાબુના મકાનમાંથી કોઈ બહાર ન નીકળ્યું. વિરક્તિભર્યા મન સાથે શરતે ગાડી ચલાવવાની આજ્ઞા આપી. કોની ગાડી, શા માટે આવી, કેમ જીભી રહી, ક્યાં ચાલી ગઈ વગેરે વાત જાણવા માટે કોઈ પડોશી પણ વ્યગ્ર ન બન્યો. શરતે વિચાર્યું, લોકો કેટલા પ્રમાદી છે! જે ધોષાલ અદા શેરીના નાકાના ઓટાપર સવારથી સાંજ સુધી બેઠા બેઠા હુકો પીધા કરતા, તે પણ આજ ત્યાં નહોતા બેઠા. શું વૃદ્ધ મરી ગયો હશે? છેવટે શરતે વિચાર્યું, જે દિવસે મેલાથેલા પોષાકમાં બહાર નીકળતો તે દિવસે સ્નેહી-મિત્રો ન હોય ત્યાંથી આવી મળતા, આજ ટાપટીપ કરીને મોટરમાં બેસીને નીકળ્યો ત્યારે કોઈનો મિલાપ ન થયો. સંસારના લોકો કેટલા અજ્ઞાની છે!

ધણા મનોમંથન પછી એક દિવસે રાતે પોતાને ત્યાં મિત્રોનો ભોજન સમારંભ ગોઠવ્યો અને વૈદનાથને ખાસ નિમંત્રણ પાઠવ્યું. વૈદનાથ સિવાય ધરના બીજા કોઈ માણસને નિમંત્રણ આપવાનું સાહસ એનાથી થઈ શક્યું નહિ. વૈદનાથ આવીને નિમંત્રણ સાચવી ગયો. પરંતુ તેણે શરતની ઉન્નતિ સંબંધી જરાપણ ઉદ્વાસ ન દર્શાવ્યો, તેમ શરતના વ્યવહારથી ધરમાં કોઈ દુઃખી થઈ ગયેલ છે એવી પણ કોઈ વાત ન કહી. જેના અંતઃકરણ પર આઘાત દેવા ખાતર આ ભોજન સમારંભ ગોઠવ્યો હતો, તેના અંતઃકરણમાં જરાયે વ્યથા ન થાય તો પછી આ બધા આયોજનની કિંમત શી? શરતનો પરિશ્રમ નિષ્ફળ ગયો, અદલો લેવાની વૃત્તિ તૃપ્ત ન થઈ. લાભમાં એટલું જ થયું કે સુરમાએ શરતની વેદનાને બમણી વધારી મૂકી.

૧૨ : બકુરાણી

બકુરાણી પાસે શરતના પગારના પચીસ રૂપિયા સાત આના પડ્યા હતા. એક દિવસે વૈદનાથ એ રૂપિયા પાછા આપવા આવ્યો. શરતે ગર્વપૂર્વક કહ્યું : ‘મારી પાસે હવે પૈસાનો તેટો નથી, આ પૈસા બકુ ભલે રાખે.’

વૈદનાથ પૈસા પાછા લઇ ગયો. પરંતુ બીજે દિવસે ફરીવાર આવી ને બોલ્યો : ‘બકુરાણીએ એક પૈસો રાખીને બાકીના પૈસા પાછા મોકલાવ્યા છે. એણે કહ્યું છે, હું સ્ત્રી છું, મારે પૈસાની આવશ્યકતા નથી.’

શરતે ક્રોધથી નયનો વક્ર કરી રૂપિયા લઇ લીધા. પરંતુ તે જ દિવસે તે સમગ્ર શક્યો, અને દિશામા રહેલાં અને હૃદયમાં કાષ્ઠ ઠેકાણે પોતાનું સ્થાન નથી. શરત પોતાના દુર્ભાગ્યનું સ્મરણ કરીને ખૂબ જ ગભરાઇ ગયો.

દરજીપાઠમાં બકુરાણીની એક માસી રહેતી હતી. માસીની નાની છોકરીના લગ્ન પ્રસંગે બકુરાણી મા સાથે ત્યાં ગઇ હતી. લગ્ન પછી મા ચાલી ગઈ, માસીના આગ્રહથી બકુરાણીને થોડા દિવસ માટે રોકાવું પડ્યું.

પ્રાય હંમેશ સંધ્યાસમયે બકુરાણી અગાસી પર આવીને ફરતી અને બાળુના જ એક મકાનની અગાશી પર એક સોળ સતર વર્ષની યુવતીને ફરતી જોતી. એ યુવતીની રીતભાત અને પહેરવેશ કોઇ મોટા માણસની સ્ત્રી જેવો હતો, એટલે ઇચ્છા હોવા છતાં પણ બકુરાણી એની સાથે વાતો કરવા સાહસી નહોતી થતી, માત્ર એના હંમેશના પોષાક પ્રત્યે અને એના ગર્વિત વ્યવહાર પ્રત્યે જોયા કરતી. યુવતીના આ રીતના વ્યવહારથી બકુરાણી કંઈક વિરક્ત થતી, પણ સાથોસાથ એની સાથે વાતો કરવાની ઇચ્છા પણ પ્રબળ થતી. પરંતુ ચાહીને એક અપરિચિત સ્ત્રી સાથે વાતોનો પ્રસંગ પાડતાં તે અચકાતી.

એક દિવસે આ સંકોચ દૂર થઇ ગયો. બકુરાણી અગાશીની કોર પાસે જ ઉભી હતી. બાળુની અગાશી પર ફરી રહેલી યુવતીએ અચાનક બકુરાણી સામે દષ્ટિ કરી. બંનેની દષ્ટિ મળી ગઈ. યુવતીએ આછા હાસ્ય સહિત ધીરે ધીરે પ્રશ્ન કર્યો: “તમે આ મકાનમાં નવાં આવ્યાં લાગો છો કેમ?” બકુરાણીએ પણ હસીને ઉત્તર આપ્યો: ‘હા, આ મારાં માસીનું ઘર છે.’

‘તમારું ઘર ક્યાં આવ્યું ?’

‘ભવાનીપુરમાં.’

‘આ લોકોને ત્યાં લગ્ન પ્રસંગે આવ્યાં છો ?’

‘હા.’

યુવતી મૌનભાવે બકુરાણીના ચહેરા સામે જોઈ રહી. બકુરાણીએ હસતા વદને પ્રશ્ન કર્યો. ‘આ મકાન તમારું છે ?’

યુવતીએ મોઢું વક્ર કરીને કહ્યું : ‘હા, ઘરનું નથી, ભાડૂતી છે. ભાડું પણ એણું નથી, મહિને પચાસ રૂપિયા.’

‘હા, પણ મકાન સરસ છે.’

યુવતીએ કહ્યું : ‘હા મકાન તો ખૂબ સારું છે. તેથી જ એમણે આટલું ભાડું આપવાનું સ્વીકાર્યું છે. ખરાબ મકાનમાં એ રહી શકતા નથી. ખરું કહું તો હું પણ જેવા તેવા ઘરમાં રહી શકતી નથી.’ કહીને યુવતીએ ગર્વભર્યું હાસ્ય કર્યું. બકુરાણીએ કેવળ મૌનભાવે માથું હલાવ્યું. યુવતી બોલવા લાગી : ‘ઘરમાં હવા પ્રકાશ પુષ્કળ છે, ઓરડાઓ પણ ખૂબ મોટા છે. તમે એકવાર મારા ઘેર બેસવા ન આવી શકો ?’

મૃદુ હાસ્ય સહ બકુરાણીએ ઉત્તર આપ્યો : ‘જરૂર આવીશ.’

યુવતી કંઈક કહેવા જતી હતી, ત્યાં અગાસીની સીડી પરથી નોકરીએ સાદ કરતાં કહ્યું : ‘બેન, તમે ઉપર ફરવા આવ્યાં છો, અહીં ભાઈ તમને શોધી શોધીને હેરાન થઈ ગયા છે.’

‘તારા શેઠ આવ્યા છે તે હું આવીને શું કરું ? તમે બધા નથી ?’ યુવતીએ કહ્યું.

દાસી બોલી : ‘વાહરે, કેવી વાત, ગમે તેમ તોય તમે ધરના ધણીયાણી છો. અમે શું કરીએ કહો જોઉં ?’

બકુરાણી સામે જોઈને યુવતી બોલી : ‘આવું છે બેન, જ્યાં સુધી ધરમાં હોય છે, ત્યાં સુધી મારાથી ક્યાંય બહાર પગ પાણ મૂકી શકાતો નથી.’

ઉત્તરમાં બકુરાણી હસી. યુવતીએ કહ્યું : ‘કાલ બપોરે આવજો. આવશો ને ?’

બકુરાણીએ સમ્મતિ દર્શાવી. યુવતી ‘જાઉં છું ત્યારે.’ કહીને નીચે ચાલી ગઈ. બકુરાણી પણ ધીરેધીરે નીચે ઉતરી ગઈ.

ખીજે દિવસે જમ્યા પછી બકુરાણી જવું કે નહિ એ વિચારી રહી હતી; ત્યાં બાળુના ઘેરથી દાસીએ આવી આમંત્રણ આપ્યું. બકુરાણી માસીની અનુમતિ લઈને દાસી સાથે વિદાય થઈ; તે બાળુના ઘરમાં બેસવા તો ગઈ, પણ એને ખજર નહોતી એ ધર સ્વામીનું છે, અને એ યુવતી પોતાની શોક્ય છે. ન જાણવા છતાં પણ ધરમાં દાખલ થતાં જ એના હૈયામાં આઝો કંપ થયો.

સુરમાએ બકુરાણીનો ખૂબ આદર કર્યો. બકુરાણીએ જોયું, મકાન ઘણું મોટું ન હોવા છતાં ખૂબ સરસ રીતે શણગારાયેલું છે. બહાર બેઠક છે, ઉપર બેઠક છે, શયનગૃહ છે, બધા ખંડ સારી રીતે શણગારેલા છે; કોચ, ટેબલ, આરામ ખુરશી, કબાટ, દેશી વિલાયતી છખીઓ વગેરેથી ઓરડા શોભી રહ્યા છે. કબાટમાં અંગ્રેજી અને બંગાળી પુસ્તકો ભર્યાં છે. બકુરાણી મનમાં ને મનમાં ગૃહસ્વામીની પ્રસંશા કર્યા વગર રહી શકી નહિ. સુરમાએ બકુરાણીને એક પછી એક બધા ખંડ બતાવ્યા, કઈ ચીજ કેટલામાં ખરીદી છે એ પણ

જણાવ્યું. તેણે એક એક ચિત્રની એટલી કિંમત બતાવી કે, બકુરાણી સાંભળ્યા પછી મહામહેનતે હાસ્ય રોકી શકી.

વાતવાતમાં બકુરાણીએ યુવતીનો કેટલોક પરિચય મેળવ્યો. યુવતીનું નામ સુરમા; ગામડામાં તેનું ઘર, જે એક મહિનાથી તેઓ અહિં આવ્યા છે. એના સ્વામી નોકરી નથી કરતા, ધંધો કરે છે. નોકરી તો પાસ્ટી ગુલામી છે, ગૃહસ્થ માણસો શું આવું હલકું કામ કરે? આટલા ખાતર એના સ્વામી વીસ હજાર રૂપિયા આપીને એક કારખાનાના ભાગીદાર થયા છે. આ મકાનમાં તેઓ વધુ સમય રોકાવાના નથી, એકાદ ઘરનું મકાન ખરીદવાનો વિચાર કર્યો છે. જે ત્રણ મકાન જોયાં છે, પણ હજી વાત પાકી થઇ શકી નથી. અહિં આવ્યા પછી એના માટે ત્રણ દાગીના તૈયાર થઇ શક્યા છે, એક નેકલેસ, એક જોડી હીરાના એરિંગ, જે જોડી મોતીની બંગડીઓ. નેકલેસ એને પસંદ નથી પડ્યો. બાર તોલાનો શું નેકલેસ હોય? વીસ તોલા વજનનો નેકલેસ હોય તો જ સારો કહી શકાય. બાબુએ કહ્યું છે, એવો નેકલેસ કરાવી આપીશ.

આ બધી વાત કર્યા પછી સુરમાએ કહ્યું : ‘અહિં બધું સારું છે, પણ બહેન, માણસનું મોહું જોવાનો ઉપાય નથી. અમારે ગામડામાં તો આસપાસના મહોલ્લાના માણસો બેસવા પણ આવે, અહિં તો બાબુના મકાનના માણસો પણ કશી સંભાળ ન રાખે. આ જે મહિનામાં આજ તમારી સાથે જ પહેલો પરિચય થયો છે.’

બકુરાણીએ હસીને કહ્યું : ‘મારો પરિચય પણ ખોટો થયો છે. હું અહિં કેટલું રોકાઇ શકીશ?’

સુરમાએ વ્યસ્તતા સહિત કહ્યું : ‘ઓમા, શું એમ છે? ના બહેન, તમે અહિં થોડા દિવસ રોકાજો.’

‘ રોકાઈં તો પણ દસ પંદર દિવસથી વધારે નહિ. દરમ્યાન મારા બાપુ મને તેડાવી લેશે. ’

સુરમાએ પ્રશ્ન કર્યો : ‘ તમે આપના ઘેર કેમ રહો છો. ? સાસરે નથી જતાં ? ’

બકુરાણીએ હળવી અકળામણ સહિત કહ્યું : ‘ હા, ના, જઈં તો છું. પણ જવાની જરૂર નથી પડતી. ’

સુરમાએ કહ્યું : ‘ કેમ, તમારા સ્વામી પણ અહિં તમારા પિતાની સાથે જ રહે છે કે શું ? ’

‘ હા વખતે વખતે રહે છે. ’

‘ ઘર જમાઈ તરીકે ? ’

‘ લગભગ એવું જ. ’ કહીને બકુરાણી ઝાંપુ હસી. ત્યાર પછી સુરમાએ ઘણા પ્રશ્નો કર્યા, તમારા સ્વામી શું કરે છે, એમને કેટલો પગાર મળે છે, ઘર જમાઈ તરીકે શા માટે રહ્યા છે, વગેરે. આના જવાબમાં બકુરાણીએ કહ્યું, એ નોકરી કરે છે, પગાર ઓછો છે, એથી જ એમને ઘર જમાઈ તરીકે રહેવું પડે છે; પગાર વધશે અટલે પોતે જૂઠું ઘર રાખશે. આ રીતે પરિચય આપી બીજે દિવસે આવવાનું કહી બકુરાણીએ વિદાય લીધી. તેણે માસીને ઘેર આવીને બેસું વૈઘનાથ મામા આવીને રાહ જોતા બેઠા છે. તેણે પૂછ્યું : ‘ ક્યારના આવ્યા છો મામા ? ’

‘ ધણીવાર થઈ બહોન. તું ક્યાં ગઈ હતી ? ’

બકુરાણીએ આંગળી ચીંધીને કહ્યું : ‘ આ પડખેના ઘેર બેસવા ગઈ હતી. ’

ચમકીને વૈઘનાથે કહ્યું : ‘ બાબુના ઘેર ? ’

૧૮ : બકુરાણી

બકુરાણીએ મામાની ચમક પ્રત્યે લક્ષ્ય ન આપતાં કહ્યું : ‘હા, બાબુના ઘેર. એ ઘરની વહુએ મને બોલાવી હતી. વહુ બહુ સારી છે મામા, જરા મીઠાણ લાગે છે.’

વૈદ્યનાથ નિરુત્તર બેસી રહ્યો. તે જાણતો હતો, બાબુનું ઘર કોતું છે. ત્યાં બકુરાણી બેસવા ગઇ હતી એ સાંભળીને તે જરા ગભરાયો હતો. બકુરાણીએ પ્રશ્ન કર્યો : ‘શું તમે મને તેડવા આવ્યા છો?’

‘કેમ, આવવું નથી?’

બકુરાણીએ ધરતી સામે દ્રષ્ટિ રાખીને હસતા હસતા કહ્યું : ‘થોડા દિવસ અહિં રહું તો?’

માસીએ પણ બકુની વાતમાં સહકાર આપ્યો, કહ્યું : ‘હા હા, થોડા દિવસ ભલે રહે. તેડાવવાની આટલી બધી ઉતાવળ શા માટે? ત્યાં જઇને બકુ શું કરવાની હતી?’

‘તો ભલે રહે.’ વૈદ્યનાથે કહ્યું.

બકુરાણીએ જરા વિચારીને કહ્યું : ‘પણ બાપુજીને તો ખોટું નહિ લાગે ને?’

વૈદ્યનાથે કહ્યું : ‘ના ના, ખોટું શા માટે લાગે? હું એમને સમજાવી દઇશ.’

નિરાશાના ગાઢ અંધકાર વચ્ચે જાણે આશાની આછી પ્રકાશ રેખા જોઇને વૈદ્યનાથ કંઇક પ્રવૃત્તિયિતે પાછો ફર્યો.

બીજા દિવસે પણ બકુરાણી સુરમાને ત્યાં બેસવા ગઈ. શરતના દિવાનખાનામાં બેસીને સુરમા સાથે વાતો કરતાં કરતાં અચાનક એક બાઇન્ડિંગ કરેલા પુસ્તક પ્રત્યે એની નજર ખેંચાણી. પુસ્તકની પીઠ પર સોનેરી અક્ષરે લખ્યું હતું, શ્રી શરતચંદ્ર ગંગોપાધ્યાય. આ અક્ષરો વાંચતાં જ બકુરાણી ચમકી ઉઠી અને વાતચિતમાં વારંવાર તે એ ગ્રંથ પ્રત્યે જોવા લાગી. સુરમા એ વખતે પોતાના પિયરના અતુલ ઐશ્વર્યની અને માથાપના અપરિમેય રહેલી વાત કરી રહી હતી. બકુરાણી વાત સાંભળતી હતી, પણ વાતમાં મન પરોવી શકતી નહોતી, અને વાત કહેતાં કહેતાં સુરમાના ચહેરા પર એક પ્રકારના ગૌરવનો પ્રકાશ ખીલી ઉઠતો હતો, તે પણ જોઈ શકતી નહોતી. એનું લક્ષ્ય હતું સામેના પુસ્તક ઉપર.

પરંતુ એક નામના મનુષ્યો શું ગામમાં ન હોય? બકુરાણીના મહોલ્લામાં જ એ યોગેશ દત્ત છે, ત્રણ હરિયાણુ છે, પરંતુ તેણે સાંભળ્યું હતું, શરત ગામડામાંથી પરણીને પત્ની સહીત કલકત્તા આવેલ છે. સુરમાનું પિયર પણ ગામડામાં છે અને તે બેએક મહિનાથી જ પોતાના સ્વામી સાથે કલકત્તા આવી છે. બકુરાણીનું મન સંશયના ઝૂલે ઝૂલવા માંડ્યું. એકવાર મનમાં થયું, સુરમાને એના સ્વામી માટે પૃથ્વું. પરંતુ એ રીતે પૃથ્વી

શકાયું નહિ. આ સંશય જાગ્યા પહેલાં તે જરૂર સંક્રાંત્ય વગર આ વાત પૂછી શકત, પરંતુ હવે પૂછતાં હૈયું ન ચાલે.

સાંભળનારનું વાતમાં ચિત્ત નહોતું છતાં પણ સુરમાની વાતોનો વિરામ નહોતો અને એ એક દરિદ્ર માળાપત્ની કન્યા હોવા છતાં પણ પોતાના પિતાને એકાદ નાના જમીનદાર માફક ગણાવવા લાગી. એને પાકો વિશ્વાસ હતો કે કલકત્તામાં રહેનારી આ નારી કોઇ પણ દિવસે હુગલી જીલ્લામાં આવેલા નાના શુકનાગાછી ગામડામાં જઈને મારા પિતાનો પરિચય મેળવવાની નથી. એટલે તે નિર્ભય ચિત્તથી પોતાને એક તવંગર પિતાની પુત્રી તરીકે ઓળખાવી ખૂબ જ ગૌરવ લેવા લાગી.

પરંતુ અચાનક વૃદ્ધ નોકરીઆણીએ આવીને સુરમાના ગૌરવ -સુખમાં વિઘ્ન ઊભું કર્યું. દાદર પર ચડતાં ચડતાં તે ઉચ્ચ સ્વરે ઓલી: ‘અરે બેન, તમે બપોરના ઉપર ચડીને વાતોમાં પડ્યા છો, અને શેઠ ગઘ કાલના બહાર ચાલ્યા ગયા છે, એની કશી સાર સંભાળ પણ કઢાવી નથી. ઝઘડો થયો હોય તે શું થયું, પુરુષ રોષે ભરાઈ ચાલ્યો જાય, એટલે શું તમારે પણ નિશ્ચિંત થઈને બેસી રહેવું જોઈએ? સ્ત્રી જાતને રોષ રાખવો શું સારો છે બેન?’

વાતો વચ્ચે વિરામ લઈને સુરમાએ એકવાર બકુરાણી સામે ઝાંખા વદને બોલ્યું. ત્યાર પછી દાસી તરફ ફરીને હુદ્દર સ્વરે કહ્યું: ‘સારા નર-સાની મને ખબર પડે છે, તું તારે તારું કામ સંભાળ. પુરુષ રોષે ભરાઈને ક્યાં જાય, એની તપાસ રાખવા શું મારે વાટેઘાટે ધુમવા જવું? મોત નહિ તો, મારા સામેથી ચાલી જા.’

દાસી નજીક ન આવી શકી; તે પોતાના મનથી ગળ ગળ ઉછળતી, આ કલિયુગમાં કોઈને સાચી વાત ન કહેવી જોઈએ એવું કહેતી ચાલી

ગઇ. એના જવા પછી સુરમાએ બકુરાણી સામે જોઇને હળવા હાસ્ય સહિત કહ્યું: 'નોકરાણીઓનો પણ વિચિત્ર સ્વભાવ હોય છે, દરેક વાતમાં પોતાનું ડહાપણ દેખાડ્યા વગર ન રહે. '

મૃદુ હાસ્ય સહિત બકુરાણીએ પ્રશ્ન કર્યો: 'તમારા સ્વામી શું ખૂબ ક્રોધી સ્વભાવના છે?'

'વાતવાતમાં ક્રોધ કરે છે એન, તમેજ કહોને હું એમને શોધવા ક્યાં જાઉં?'

બકુરાણીએ કહ્યું: 'નોકરડીના ડહાપણની સીમા જ નથી લાગતી. '

આટલું કહીને બકુરાણીએ એક દીધ* નિશ્વાસ નાખ્યો. એને યાદ આવ્યું, પોતાના સ્વામી પણ એક દિવસે આ રીતે જમ્યા વગર ચાલ્યા ગયા હતા, એ માટે હૃદયમાં પ્રબળ વેદના હોવા છતાં પણ પોતે એમને શોધવા બહાર નીકળી શકી નહોતી. હાય, બગાડીન રમણી ! સુરમાના માનસિક ઉદ્વેગના બોજનો અનુભવ કરીને બકુરાણીએ પણ અંતરમાં વ્યથા અનુભવી.

એના અચાનક ઝંખવાયેલા વદન સામે જોઇને સુરમા ખૂબજ શરમાઈ ગઇ. નોકરડી સાવ અસ્કલ વગરની છે. છીછી, સ્વામી સ્ત્રીના ઝંઘડાની વાત ખુલ્લી કરીને ડોશીએ સુરમાને બકુરાણી સામે સાવ નાની બનાવી દીધી. એના મનમાં થયું, ડોસીને અત્યારે ને અત્યાયે ધરમાંથી તગડી મૂકું. પરંતુ એ તો પછીની વાત છે. અત્યારે તો ઉપસ્થિત થયેલી શરમમાંથી છૂટવા માટે ધડીભર બકુરાણીને બેસવાનું કહી તે એકાદ કામના બહાને એકદમ નીચે ચાલી ગઇ.

સુરમાના ગયા પછી બકુરાણી સ્થિર નેત્રે પુસ્તકના નામ સામે જોઈ રહી. એના મનમાં થયું, એક વાર પુસ્તક હાથમાં લઈને જોવું. પણ પુસ્તક જોઈને શી ખબર પડે? એટલે તે ઉડીને ટેબલ પરના

કાગળો ફેરવવા લાગી. સામે જ એક નાની ચોપડી પડી હતી. ધર-ખરચના હીસાબની ચોપડી હતી; પણ એ ચોપડી પરથી બકુરાણી પોતાની દૃષ્ટિ ફેરવી શકી નહી; હીસાબની ચોપડીનું પાનું ખોલતાં જ એની તમામ ઇન્દ્રિયો જાણે અવશ બની ગઈ અને દૃષ્ટિ મર્યાદામાં એ ચોપડી સિવાય વિશ્વની કોઈ હસ્તી જ ન રહી. આ શું, આ તો એમના જ ચિર-પરિચિત હસ્તાક્ષર છે, એમણે જ પોતાના હાથે આ બધું લખ્યું લાગે છે. બકુરાણીનો શ્વાસ જાણે રૂંધાવા માંડ્યો, છાતીના વેગવંત બની ગયેલા ધબકારા જાણે એના કાન સાથે જ અથડાવા લાગ્યા.

થોડી વાર પછી સુરમા બેઠકમાં દાખલ થઈ. પરંતુ આ વખતે બકુરાણી-સુરમા સામે સ્થિર નજર કરીને જોઈ શકી નહિ. એના મનમાં થયું, દૃષ્ટિમાંથી સખીત્વના બદલે ઈર્ષાની જ્વાળા નીકળી રહી છે, કદાચ સુરમા હમણા જ આ પરિવર્તન જોઈ જશે. તે ત્યાં વધુ વાર ઉભી પણ ન રહી શકી, એકદમ રજા લઇને છટકી ગઈ. મકાન બહાર નીકળીને જાણે તેણે આરામનો શ્વાસ લીધો. કેવો સર્વનાશ, આ એનાજ સ્વામીનું ધર, અને ત્યાંજ પોતે અતિથિ ભાવે હાજર થઈ હતી. આ વિચાર આવતાં જ બકુરાણીના દેહ પર જાણે કંટક ભોંકાવા લાગ્યા. બકુરાણીએ મનમાં મનમાં પ્રતિજ્ઞા કરી, હવે જીવન પર્યંત આ મકાનના પગથીયે પગ પણ નહિ મૂકું.

પરંતુ સુરમા એને ખેસવા માટે ખોલાવશે તો કયા બહાને ના પાડી દેવી ? શું એમ કહેવું કે, હવે હું નહિ આવું ? તારું ધર એ મારા સ્વામીનું ધર છે, તું મારી શોક્ય છે, આ વાત શું સુરમા આગળ સ્પષ્ટ રીતે કહી દેવી ? નાના, આવું તે કહી શકાય ? એ કરતાં તો અહીંથી ચાલ્યા જવું એ જ સારું છે.

બકુરાણીએ ધરમાં આવી માસીને કહ્યું : ‘માસીબા, મારી ઇચ્છા જવાનીપુર જવાની છે.’

માસીએ આશ્ચર્ય પામતાં કહ્યું : ‘વાહ, આ વળી નવી વાત ! હજી કાલે જ વૈદ્યનાથ આવ્યો હતો, એને મોઢે તો અહિં થોડા દિવસ રોકાવાનું જણાવ્યું છે. વળી એટલી વારમાં શું થઇ ગયું ? કેમ બકુ, અહિં શું કાંઈ વાતનું દુઃખ છે ?’

‘કદ તો કશું નથી, પરંતુ આપણી બાબુમાં જેનું ઘર છે, એની પાસે હું કેવી રીતે રહી શકું ?’ આ શબ્દો બકુરાણી કહી શકી નહિ. તેણે માસીની વાતથી લજ્જા પામીને જણાવ્યું : ‘અહિં મને કશું દુઃખ નથી, પરંતુ મારા બાપુજી માટે મને ખૂબ જ ચિંતા થાય છે.’

માસીએ કહ્યું : ‘સારું. કાલ નરેનને તારા બાપુ પાસે મોકલીને તેડી જવાનું કહેવરાવીશ. પણ તને કાંઈ પાંતીનું દુઃખ હોય તો કહેજે હા બેન.’

બકુરાણીએ હસીને કહ્યું : ‘તમે પાગલ થયાં છો માસીબા.’

રાતના સમયે શય્યામાં પડ્યા પડ્યા બકુરાણીએ અનેક વિચારો કર્યા. જે સ્વામીએ એનો ત્યાગ કર્યો છે, માત્ર ત્યાગ કરીને શાંત નથી થયા, એના સ્થાને એક અન્ય સ્ત્રીને ખેસાડી છે, આજ તે સ્વામી સાવ નજીક છે ! જેને એક જ વખત જોવા માટે લગભગ એક વર્ષથી તે દારૂ ઉત્કંઠા પોષી રહી છે, અત્યારે પોતે ઇચ્છે તો સ્વામીને જોઈ શકે છે; પોતે પણ સ્વામીને મળવા જઈ શકે છે. બકુરાણીના મનમાં થયું, એકવાર એમની સામે જઈને પૂછું : ‘કેમ, હવે તો તમે સુખી થયા છો ને ? હવે તમારે ભૂખ્યા પેટે દિવસો નથી કાઢવા પડતા ને ? ઇચ્છા હોવા છતાં પણ હું તમારું દુઃખ દૂર કરી શકી નથી, પણ સુરમા તો તમારું એ દુઃખ દૂર કરી રહી છે ને ?’

આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં શરત મનમાં શું ધારત અથવા શું ઉત્તર આપત, એ કહી શકાય નહિ, પરંતુ બકુરાણીનો પ્રશ્ન બકુરાણીના

મનમાં જ જાણે તીવ્ર ઉપહાસ જેવો દેખાયો. અને આ પ્રશ્ન કરવો એટલે સ્વામીનો તિસ્કાર કરવો એ પણ અકુરાણીથી સમજાયું. સ્વામી પ્રત્યે વ્યંગ કરવાનો આ સુયોગ તો છે, પણ એનો અર્થ કેવળ એટલો જ છે કે સ્વામી પ્રત્યે વધારે નિષ્કુરતા દર્શાવવી. ઓહ, ભાગ્યમાં સુખ ન હોય, તો મળતું જ નથી, એ વાત તમને કેમ નથી સમજતી? હું રોષ કે અભિમાનથી નથી બોલતી, પણ તમારા પ્રયત્નની નિષ્ફળતા જોઈને વ્યથા ભોગવી રહી છું. હું શા માટે તમને સુખી નથી જોઈ શકતી? તમને કંઈ વસ્તુનો અભાવ છે? તમારા હાથમાં અત્યારે પુષ્કળ પૈસો છે, ઘરમાં સુંદર સ્ત્રી છે, દાસદાસી વગેરે બધું છે. આ બધું હોવા છતાં તમારે શા માટે લુપ્ત પેટે ધર બહાર નીકળવું પડે છે? ધરની બહાર રહીને શા માટે દિવસો વિતાવવા પડે છે? આ બધું શા માટે અને છે, એનો ઉત્તર અકુરાણી જાણતી નહોતી, શરત પણ જાણતો નહોતો.

માણસ પાસે જ્યારે પૈસો નથી હોતો, ત્યારે તે પૈસો મળે તો કેટલાં કાર્ય કરી શકે, કેવી રીતે પોતાને ઉન્નત બનાવી સુખમાં મૂકી શકે, કેટલાનાં કલ્યાણ કરી શકે, વગેરે વિચારે કરે છે. પરંતુ દૈવયોગે જો અચાનક પુષ્કળ ધન હાથમાં આવી જાય, તો તે માર્ગભૂત્યા પથિકની માફક ડામાડોળ સ્થિતિમાં મૂકાઈ જાય છે, કયા માર્ગે જવું જોઈએ અને પૈસાના યોગથી કેવી રીતે સુખી થવું જોઈએ વગેરે મુંઝવણમાં અટવાઈ પડે છે. આમ મુંઝવણ અને હાલકડોલક સ્થિતિમાં કદાચ તે એવા માર્ગે પણ જઈ પડે છે કે જ્યાં સુખનો અંશ પણ હોતો નથી.

શરત્ માટે આવું જ બનવા પામ્યું હતું. જ્યારે દારિદ્ર્યથી પીડા-
ઈને શ્વસુરગૃહની લાંછના ઝીલી રહ્યો હતો, ત્યારે એના મનમાં પૈસો
મળે તો આ લાંછનામાંથી છૂટીને સુખની શય્યામાં પોતી શકાય,
એવી લાવના રમ્યા કરતી. પરંતુ પૈસાહાર થવાની એની આશા જ્યારે
ફળીભૂત થઈ, ત્યારે તે આટલા દિવસોની લાંછનામાંથી બહાર નીકળી
જીવનને સુખના શીખર પર લઈ જવા પ્રવૃત્ત થયો. પ્રયત્ન તો શરૂ
થયો ખરો, પરંતુ જીવનનો ઉદ્દેશ કેવી રીતે સિદ્ધ કરવો, એ શાધી
શક્યો નહિ. આવા સમયે એકાદ માર્ગદર્શકની આવશ્યકતા ઉભી થાય
છે. જો બકુરાણી હોત, તો તે જરૂર સુખનો સાચો માર્ગ દેખાડી

૭૧ : બકુરાણી

શકત, પરંતુ સુરમા એ કાર્ય ન કરી શકી. બધેકે તે તો સ્વામીનું સ્વાર્થ કરતાં પોતાના સ્વાર્થને મોટો માની શરતને વધુ ને વધુ ડામા-ડોળ સ્થિતિમાં મૂકવા લાગી. તે સ્વામીને કશું આપી શકી નહિ, માત્ર સ્વામી પાસેથી લેવા લાગી. શરત કોઇ પણ ઉપાયે એનો અભાવ પૂરો કરી શક્યો નથી, જાણે પોતે વધુ ને વધુ ધવાતો જતો હોય એમ તેને લાગવા માંડ્યું.

મિત્રોએ સલાહ આપી : ‘ અરે પાગલ, સુખ ધરમાં ન હોય, સુખ તો બહારની દુનિયામાં છે. ’ માર્ગભૂલ્યો શરત બહારની દુનિયામાં સુખની શોધ કરવા લાગ્યો. એથી ધરમાં જે કંઈ સુખ રહ્યું હતું, તે પણ નષ્ટ થવા બેઠું. હમેશા સુરમાના છણકાથી શરત ખૂબજ અશાંતિ ભોગવવા લાગ્યો.

એક દિવસ શરતને પાછા ફરતાં મોડી રાત થઇ ગઇ, એ સિવાય શરીરની સ્થિતિ પણ સારી નહોતી. એટલે તે રાતે ઉપર ન જતાં નીચેની બેઠકમાં જ સૂઇ ગયો.

પરંતુ સવારે ઉડીને ઉપર જતાં જ સુરમાના ચહેરા પરની અસ્વાભાવિક ગંભીરતા જોઇને આવતા પ્રલયની આગહીથી જાણે તે ગભરાઇ ગયો. પરંતુ સુરમા એક શબ્દ સરખોયે ન બોલી. શરત ઓરડામાં આવ્યો કે તરત તે બહાર નીકળી ગઇ. શરત બારી પાસે ખુરશી ખેંચીને બેઠો અને એક સીગારેટ સળગાવી ધીરે ધીરે ધુમ્રપાન કરવા લાગ્યો.

થોડીવાર પછી ચાકર ચા મૂકી ગયો. શરતે પાન કરી ફરીવાર એક સીગારેટ સળગાવી. દરમિયાન સુરમા એક બે વાર આ ખંડમાં આવી હતી, પરંતુ કશું બોલ્યા વગર પોતાનું કાર્ય પતાવી બહાર ચાલી ગઈ હતી. શરતે એકવાર પત્નીને ઉદ્દેશીને કહ્યું : ‘ ગઇ

રાતે જરા મોઢું થઇ ગયું હતું. મેં ધાર્યું, તું સૂઇ ગઈ હઈશ. તેથી જ તને વિચ્છેદ ન કરતાં નીચેની બેઠકમાં હું...'

પુરું વાક્ય સાંભળવાની દરકાર કર્યા વગર સુરમા ઉતાવળે પગલે ઓરડા બહાર નીકળી ગઇ. ત્યારપછી શરતે ત્રણ સીગારેટ વારાફરતી સળગાવી, પણ સુરમા ન દેખાણી. દાર પાસેથી નોકરાણીને જતી જોઇ, શરતે સુરમા ક્યાં છે એ પ્રશ્ન કર્યો. નોકરાણીએ કહ્યું : 'એન રસોડામાં છે, અહિં મોકલું?'

શરત હા ના કશું ન બોલ્યો. થોડીવાર પછી સુરમા અંદર આવી અને દાર પાસે નીચી નજરે જોતી ઉભી રહી. શરતે ધડીબર પત્ની સામે જોઇ પ્રશ્ન કર્યો : 'તું શું મારી સાથે વાતો કરવા નથી ઇચ્છતી રમા?'

સુરમાએ કશો ઉત્તર ન આપ્યો. ધડીક રાહ જોઇને શરતે બીજો પ્રશ્ન કર્યો : 'મારા પર રીસ ચડી છે?'

ઉદાસ સ્વરે સુરમાએ ઉત્તર આપ્યો : 'રીસ શેની?'

સળગતી સીગરેટ બારી વાટેથી બહાર ફેંકીને શરત બોલ્યો : 'કાલે જરા કામના અંગે...'

વચ્ચે જ સુરમા બોલી ઉઠી : 'મારી પાસે તમારે તમારા કોઇપણ કાર્યની કેફિયત દેવાની જરૂર નથી.'

મૃદુ હાસ્ય સહ શરતે કહ્યું : 'સાચે?'

સ્વામીના વદન પર વક્ર કટાક્ષ કરીને ઉગ્રસ્વરે સુરમા બોલી : 'અસોવાર સાચું. જેની પાસે કેફિયત દેવાની જરૂર હોય, તેની પાસે જાઓ.'

'જાઉં?'

‘હા જાઓ.’ આ શબ્દો રોષના અંગે જ મોઢામાંથી બહાર નીકળી પડ્યા હતા, શરતે ફરીવાર પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે પણ સુરમા વધારે રોષથી બોલી : ‘ખુશીથી જાઓ.’

અભિમાનથી ધવાયેલા સ્વરે શરત બોલ્યો : મારા જવાથી શું તું સુખી થવાની છે રમા ?’

સુરમાએ ગરદન સીધી કરી કપાળ પર આંખો ચડાવી તીવ્ર સ્વરે કહ્યું : ‘હા, હું ખૂબ સુખી થઈશ.’

પરંતુ આ ક્રોધની પાછળ દબાયેલું નારી સુલભ અભિમાન ફફડી રહ્યું હતું, એનું ભાન શરતને થાય એ પહેલાં જ સુરમા વટોળ માફક ચાલી ગઈ.

થોડીવાર પછી વસ્ત્ર પરિવર્તન કરીને શરતને બહાર જતો જોઈ રસોયણે સુરમાને સંબોધી કહ્યું : ‘અરે બેન, તમે થાળી પીરસવાની ઉતાવળ કરી રહ્યાં છો, અને શેઠ તો બહાર ચાલ્યા !’

સુરમાએ રસોયણને ધમકાવતાં કહ્યું : ‘જાપ છે તો હું શું કરું ? જઈને એમના પગ પકડું ?’

‘હું રાતે નહિ આવું.’ એમ જરા ઉતાવળે કહીને શરત બહાર નીકળી ગયો. સુરમા માછલાના ઝોળની તપેલી રસોયણ તરફ રીસમાં હસેલીને ઉપર ચાલી ગઈ.

જમવાનું વહેલું પતાવી સુરમા પોતાની શય્યા પર આડે પડખે થઈ અને એક પુસ્તકમાં મન પરોવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી. પરંતુ મન ચંચળ બની ગયેલું હોવાથી, પુસ્તકમાં ગુંથાયું નહિ. થડીક આમતેમ આળોટીને તે બેડી ચર્ચ અને દાસીને બકુરાણીને બોલાવવા માટે મોકલી. બકુરાણીના આવ્યા પછી વાતચીતમાં મધ્યાન્હ તો વીતી ગયો. ત્યારપછી પોતાના સ્વામીના ધરના

સંશય સાથે અકુરાણીના ગયા પછી સુરમાએ હાથપગ ધોઈ સારાં વસ્ત્રાલંકારો પહેરી કપાળ પર ટીલડી કરી. આ રીતે વસ્ત્રાલંકારથી સજ્જત થઈને તે મોટા ચરીસા સામે ઉભી રહી અને પોતે કેવી શામે છે એ ધારી ધારીને જોવા લાગી. પરંતુ આટલી સુંદરતા અને સજ્જવટ વચ્ચે ચહેરા પર છવાયેલી ચિંતાનો મલિન ભાવ જોઈને એના ક્ષોભનો પાર ન રહ્યો. તે વિરક્ત ભાવે દર્પણ સામેથી ચાલી ગઈ.

રસોયણે આવીને રાતે શું જમવું છે, એ બાબતની પૂછપરછ કરી. સુરમા શેઠ માટે પુરી શાક બનાવવાનું કહીને અગાશી પર ચાલી ગઈ.

ત્યારે લગભગ સંધ્યા થઈ ગઈ હતી. સંધ્યાના છેલ્લાં કિરણો વડે પશ્ચિમનું આકાશ સોનેરી રંગથી રંગાઈ ગયું હતું; અને સપ્તમીને ઉજવળ ચંદ્ર મધ્ય આકાશમાં અધિકાર જમાવીને હસી રહ્યો હતો, બાળુના મકાનના વરંડામાંથી ફુલોની મધુર સૌરભ વાયુ સાથે આવી રહી હતી. સુરમા ઘડીક આમ તેમ આંટા મારીને નીચે ઉતરી ગઈ. દાસીએ ઓરડામાં પ્રદીપ ચેતવી દીધો હતો. સુરમાએ કબાટ ખોલીને એક સેન્ટની શીશી બહાર કાઢી અને તેમાંથી થોડુંક સેન્ટ પોતાના વસ્ત્રો પર છાંટ્યું. પુષ્પ-નિર્યાસની મીઠી સુગંધથી આખો ખંડ ભરાઈ ગયો. ત્યાર પછી એક નૂતન નવલકથાની ચોપડી હાથમાં લઈને સુરમા દીવા પાસે વાંચવા બેઠી. તેના બંને નયનો ચોપડી પર હોવા છતાં પણ તેના બંને કાન જાણે કોઈનો પદરવ સાંભળવાની આતુરતા સેવી રહ્યા હતા.

ધીમે ધીમે રાતના સાત, આઠ, નવ વાગ્યા. રસોયણે આવીને શેઠની થાળી ઓરડામાં ઢાંકીને મૂકી અને સુરમા સામે જોઈ પુછ્યું : 'તમે જમવા આવો છો ને ?' સુરમાએ પોતાની થાળી પણ અહિં

મૂકી જવાનું જણાવ્યું; રસોયણ શેઠની થાળી પાસે સુરમાની થાળી પણ મૂકી ગઈ.

ધડિયાળમાં હસના ટકેરા થયા. સુરમાએ જોયું, ત્રણ ચાર કલાકમાં વાર્તાના માત્ર વીસ પાના જ વંચાયા છે. એટલે કંટાળીને અતી ખુઝાવી તે શય્યા પર જઈને પડી.

પથારીમાં સૂતી તો ખરી, પણ નિદ્રાધિન ન થઈ શકી. બહારથી સાંકળ ખખડવાનો અવાજ આવે છે કે નહિ, એ સાંભળવા માટે કાન ખડા કરીને પડી રહી. વચ્ચે વચ્ચે મનમાં થતું, દૂર હો, શા માટે આટલો ઉદ્વેગ ! જેના ખાતર હું આટલી ચિંતા કરી રહી છું, તે મારા માટે જરો સરખો યે વિચાર કરે છે ? જેના ખાતર પોતે પથારીમાં તરફડી રહી છે, તે તો અત્યારે કેણુ જાણે ક્યાં જઈને આમોદ પ્રમોદની રેલગેલ કરી રહ્યા હશે. દૂર હો, હવે એ કશું વિચારવું જ નહિ.

કશું વિચારવું નહિ, એમ નક્કી કરવા છતાં પણ સુરમા વિચાર્યા વગર રહી શકી નહિ, અને વિચારમાં ને વિચારમાં ક્યારે સૂઈ ગઈ તે પણ ન સમજી શકી. અને જ્યારે નિદ્રા દૂર થઈ, ત્યારે ધણી વેળા વીતી ગઈ હતી. એકદમ શયનગૃહમાંથી બહાર નીકળીને તેણે નોકરને બોલાવી પુછ્યું : ‘કાલ રાતે તારા શેઠ કેટલા વાગે આવ્યા હતા ? બહારની બેઠકમાં સૂતા છે કે વહેલા ઉઠીને ચાલ્યા ગયા છે ?’

નોકરે વિરમય સહિત જણાવ્યું : ‘કાલ રાતે શેઠ તો આવ્યા જ નથી. શેઠ આવશે એમ ધારીને હું આખી રાત જાગતો બેઠો હતો.’

સાંભળીને સુરમાના નયનો વક્ર થયાં. તેણે નોકરને ધમકાવ્યો.

દાસીએ ઝોરડો સાફ કરવા જતાં પુછ્યું :

‘રાતની થાળીઓ પડી છે એનું શું કરું બેન ?’

સુરમાએ રાષથી રસ્તામાં થાળીઓ ફેંકી દેવાનું દાસીને જણાવ્યું.

મધ્યાહ્ન પછી જ્યારે બકુશણી બેસવા આવી હતી અને સુર-
માએ પોતાનો માનસિક ઉદ્વેગ ભૂલવા ખાતર વાતો શરૂ કરી હતી,
ત્યારે એકાએક વૃદ્ધ નોકરડીએ આવીને સ્વામીની સ્મૃતિ તાજ કરી
દીધી હતી. એથી દયાવેલો ઉદ્વેગ જાણે પ્રત્યક્ષ બની ગયો, તેણે
વૃદ્ધનો તિરસ્કાર કરીને મનના ઉદ્વેગને હળવો કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો
હતો, પણ એમાં તે સફળ થઈ શકી નહોતી. માનસિક વ્યથા જેમ
દયાવે તેમ વધારે જોસ કરે છે એ સત્ય સુરમાને નહોતું સમજાયું.

પોતાના સ્વામીતું ઘર હોવાના સંશય સાથે બકુરાણી એકદમ આલી ગઈ અને સુરમા ઘડીભર વિચાર કરીને પોતાના શયનગૃહમાં ગઈ. ત્યાં તેણે ગઈ કાલની માફક વસ્ત્રાલંકારથી શરીરની સજવટ કરી. પરંતુ ગઈ કાલની માફક આજ તે અરિસા સામે ન ઉભી રહી. શા માટે ? અરિસામાં પડતું પ્રતિબિંબ શું એના ચૌવનને ફિટકાર આપી રહ્યું હતું ? શું એની આશાએને ચગદી રહ્યું હતું ? નિર્જીવ પ્રતિબિંબ નિહાળીને એના મનમાં શું થતું હતું ? એ ગમે તે થતું હોય, આજ અરિસા સામે જવાતું સાહસ સુરમાથી ન કરી શકાયું. બહારની ગેલેરીમાં રેલીંગ પકડીને તે ઉભી રહી. સૂર્યાસ્ત થઈ રહ્યો હતો, આકાશનો પશ્ચિમ કિનારો લાલરંગથી છવાયો હતો. દક્ષિણનો મંદમંદ પવન એના નયન પલ્લવ ને કંપાવી રહ્યો હતો. આજુના જ કોઈ મકાનમાં લટકતાં પીંજરમાંથી એક કાચલ ફૂફૂફૂનો ચીત્કાર કરી રહી હતી. પરંતુ એના પોકારનો કોઈ સ્થળેથી ઉત્તર મળતો જ નહોતો. શું એ કાચલ પણ પ્રિયતમના વિરહમાં બ્યર્થ ચીત્કાર કરીને આંસુ સારી રહી હશે ? સુરમા મૌન ભાવે ઉભી ઉભી કોકિલનો બ્યર્થ ચીત્કાર સાંભળવા લાગી.

રસોયણે આવીને પુછ્યું : ‘એન, અત્યારે શું જમશો ?’

સુરમાએ રસોયણ તરફ ન જોતાં કહ્યું : ‘રાખ !’

સુરમાના સ્વરમાં દદ હશે કે રોષ ?

રસોયણુ ધડીબર ઉભી રહીને ધીરેધીરે ચાલી ગઇ. સુરમા રેલીંગ પર બેને હાથ ટેકવી તે પર મોઢાનો બાર રાખી સ્થિર બાવે ઉભી રહી.

માણસમાં આટલો અઘો રોષ હશે! બલેને પુરુષ હોય, બલેને રોષ કરે, પણ રોષવશ બનીને બે દિવસ સુધી ઘેર પણ ન આવી શકાય ? શું માણસ આટલો અઘો રોષ હયામાં સાચવીને બે દિવસ સુધી ધરતો ત્યાગ કરી શકતા હશે ? પોતે પણ ઘણી વાર રીંસ કરી છે, રીંસમાંને રીંસમાં બહુ બહુ તો એક બેકલાક પોતે સ્વામી સાથે વાતો નહિ કરી હોય, પરંતુ ત્યાર પછી એ રીંસ કેાણુ જાણુ કયાંય ચાલી ગઈ છે, રીંસ જવા ન માગતી હોય તો પણ પોતે રીંસને દૂર કરી છે. પણ આતો બે દિવસ રોષ, રોષને આધારે શું માણસો બે દિવસ સુધી ધર, પત્ની, બધું ભૂલી જતા હશે ? ભગવાન, તમે કદા ધાતુથી પુરુષતું હૃદય તૈયાર કયું છે ?

નોકરડીએ આવીને કહ્યું : ‘ અરે બેન, સંધ્યા વખતે આંખમાં આંસુ લાવવાં એ સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ માટે સાઈ ન ગણાય. ’

સુરમા તીરની માફક ટટાર થઈ ગઇ અને નોકરડી તરફ ક્રોધપૂર્ણ કટાક્ષ કરી, ઓરડામાં ચાલી ગઇ.

રાત્રિનો પ્રથમ પ્રહર ચાલતો હતો, બહાર ગાડી ઉભી રહ્યાને અવાજ સાંભળીને સુરમા એકદમ બારી પાસે ઉભી રહી. થોડીવાર પછી ઓરડાના દરવાજા પાસે આવીને શરતે વિકૃત સ્વરે કહ્યું : ‘ સુરમા ! ’

સુરમા દરવાજા પાસે પહોંચે એ પહેલાંજ શરત ઓરડામાં આવી શય્યા પર આજી ચીત્કાર સાથે પછડાયો. અને એકવાર અસ્પૃટ સ્વરે બોલ્યો : ‘ સુ-ર-મા ! ’

૮૪ : બકુરાણી

સુરમા દોડીને પલંગ પાસે આવી અને સ્વામીની વિચિત્ર હાલત જોઈ પલંગ પર પછડાઈને ચીત્કાર કરવા લાગી. એનો એ ચીત્કાર શાંત લત્તામાં કોઈના કાને લાલે ન ગયો. પણ એક જાણના કાન પર અથડાયો, સાંભળીને ભયથી એનું શરીર ધ્રૂજી ઉઠ્યું. એ હતી બકુરાણી.

ત્યાર પછી બકુરાણી કાન સરવા રાખીને આખી રાત જાગતી રહી. પણ કશું સાંભળી શકી નહિ.

સવારમાં ઉઠતાં જ બકુરાણીના મનમાં થયું, એકવાર બાબુના ઘેર જઈ આવું. પણ આખી રાતમાં કશું સાંભળવામાં નહિ આવેલું હોવાથી એ ચીત્કાર સ્વપ્નનો હશે કે સાચો હશે એ કશું સ્થિર કરી શકાયું નહિ. કશું સ્થિર નહોવા છતાં પણ એક પ્રકારનો અસાત ઉદ્વેગ એના મનને મુંઝવવા લાગ્યો.

બકુરાણીએ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, હવે ત્યાં કોઈ દિવસ પગ ન મૂકવો, અત્યારે આ પ્રતિજ્ઞા પાળવી કે નહિ, એ વિચાર આવવા લાગ્યા. થોડીવાર પછી તે અગાશી ઉપર ગઈ, ઘણીવાર સુધી અગાશી પર ઉભા રહેવા છતાં પણ બાબુના મકાનની અગાશી પર કોઈ ન આવ્યું; તેમ બાબુના મકાનમાં શું અને છે એ પણ ન દેખાયું. એટલે ન છૂટકે તે નીચે આવતી રહી:

અપોરે તે જમવા બેઠી હતી, ત્યારે બાબુના મકાનની નોકરડીએ આવીને સમાચાર આપ્યા : 'બેનબા આપને બોલાવે છે. શેઠની તબીયત એકદમ બગડી ગઈ છે.'

બકુરાણી પુરું જમી શકી નહિ, હાથમાંનો કોળીઓ થાળીમાં પાછો મૂકી, હાથ ધોઈને તે તરત ઉભી થઈ ગઈ. એવાને એવા વઝો સહિત તે એકદમ બાબુના ઘેર જવા રવાના થઈ. સાડી મેલી હતી, એનું

પણ ભાન ન રહ્યું. બકુરાણીનું આવું વર્તન જોઈને માસી આશ્ચર્યમાં કશું બોલી પણ ન શક્યાં.

પત્ની પર રોષે ભરાઈને શરત્ જ્યારે ઘર બહાર નીકળ્યો હતો, ત્યારે માર્ગમાં ચાલતાં ચાલતાં પોતાની જાત પરત્વે એટલો વિરક્ત બની ગયો હતો, કે દાદા મહાશયની સઘળી સંપત્તિ એકઠી કરી એમાં આગ ચાંપી દેવી, ત્યારપછી પહેલાની ગરીબી સાથે ગમે તે દિશાએ ચાલ્યા જવું. જે પૈસામાં સુખ નહિ પણ કેવળ દુઃખ ભર્યું છે, શાંતિના બદલે અશાંતિ ભરી છે, તે પૈસાની જરૂર શી? આ સુખ કરતાં તો ઘેર ઘેર ભીખ માગવી સારી.

પરંતુ એક દિવસે શરત્ આ પ્રમાણે માર્ગ પર ચાલતાં ચાલતાં ભગવાનને પોકારી પોકારીને પ્રાર્થના કરતો હતો, ભગવાન, પૈસા આપો. પણ ત્યારે શરત્ને ખબર નહોતી કે પૈસાની સાથેસાથ સુરમાનો ભાર પણ ગળે બાંધીને ભગવાન પ્રાર્થના પુરી કરશે. ઓહ સ્ત્રી જાત શું આટલી હૃદયહીન છે? આ કરતાં તો કાઢને ત્યાં વીસ રૂપિયાના પગારથી ગુલામી કરીને એકાદ ઓરડીમાં બકુરાણીને સાથે રાખીને રહ્યો હોત તો વધારે સુખ મળત. હાય અભાગિની બકુ! પૈસાની માયા પકડીને કેવી કેવી વસ્તુઓ.....સામાન્ય વસ્તુ નહિ પણ જીવનના રત્ન સમી વસ્તુઓ ગુમાવી દેવી પડી છે! પ્રથમ બકુરાણીને ગુમાવી, બીજું ચારિત્ર ગુમાવ્યું. ત્રીજી શાંતિ ચાલી ગઈ. છતાં પણ માણસને પૈસો જોઈએ છીએ? છી છી. માણસની કેવી ભૂલ!

પરંતુ માણસ જોઈ સમજીને જ ભૂલ કરી બેસે છે, એ શરત્ પોતાના જીવન પરથી સમજી શક્યો, —જ્યારે જોયું, વિચારમાં ને વિચારમાં તે કારખાના સુધી આવી પહોંચ્યો છે. શરત્ સમજ્યો, માણસ દુઃખ અને ચિંતામાં ગમે તેટલો જર્જરિત બની ગયો હોય,

તો પણ એનું મન બરબર કંપાસના કાંટા માફક એક જ દિશા પ્રત્યે લક્ષ્ય રાખી રહ્યું હોય છે, એ દિશા પૈસાની, એ દિશામાંથી સહજ ભાવે માણસને વાળી શકાતો નથી. પોતાના મનથી પોતાની જાત પર હસીને શરત્ કામકાજમાં ગુંથાયો.

પણ કામકાજમાં મન પરોવાયું નહિ. એક તો માનસિક અશાંતિ અને સાથે ભુખ્યું પેટ. બપોરના બે વાગે ન વાગે ત્યાં તો શરત્ ઉડીને બહાર નીકળ્યો અને ઘર તરફ અગ્રસર થયો. પરંતુ થોડા ડગલા ચાલીને અચાનક ઉભો રહી ગયો. આ શું, પોતે ઘર તરફ જઈ રહ્યો છે ! કેમ, ઘરમાં એવું શું છે કે, મનની અશાંતિ દૂર થઈ શકે ? ત્યારે ક્યાં જવું ? એકવાર મનમાં થયું ડાલિમજનનના ઘેર જ જઈ આવું. પરંતુ ચારિત્ર્ય ગુમાવવા છતાં પણ શરત્માં હજી લોક લજ્જાનો સંપૂર્ણ લોપ થયો ન હોતો; એટલે ખરે બપોરે ત્યાં જવાનું સાહસ કરી શક્યો નહિ. તો પછી ક્યાં જવું ? યમના ઘેર ! બાળુ-માંથી એક ખાલી ઘોડાગાડી પસાર થઈ રહી હતી. શરતે ગાડી રોકી અને તે ગાડીમાં બેસી ગયો. ગાડીવાને પૂછ્યું : ‘ક્યાં જના હૈ હજુર !’

ઉત્તરમાં શરતે ક્યાં જવાનું કહ્યું, એ પોતે પણ સમજી શક્યો નહિ. પરંતુ થોડીવાર પછી ચૌરંગી રસ્તા પર થઈને ગાડી ન્યારે દોડવા માંડી, ત્યારે તેનામાં ચેતના આવી. તેણે ગાડીવાનને પૂછ્યું, ક્યાં જઈ રહ્યો છે ? ગાડીવાને જણાવ્યું, હજુરના હુકમ પ્રમાણે ભવાનીપુર તરફ લઈ જઈ છું. પરંતુ ભવાનીપુર જવાનું તેણે ક્યારે કહ્યું હતું, એ શરત્ યાદ કરી શક્યો નહિ. ગાડીવાને ઘોડાની લગામ ખેંચી. શરત્ ધડીબર વિચારીને બોલ્યો : ‘જેરથી જવા દે.’

ગાડી ફરીવાર વેગપૂર્વક ભવાનીપુરના માર્ગે દોડવા લાગી. શરત્ ગાડીમાં બેઠાં બેઠાં વિચારવા લાગ્યો, આ કેવી ઉન્મત્ત મનોદશા ! ભવાનીપુર જઈને શું કરવું ? બીજું કશું ન અને તો

કંઈ નહિ, ધડીક ફરવાથી મનને શાંતિ તો જરૂર મળશે અને કદાચ અકુને મળવાનો પણ લાલ મળે. અકુને મળવા જવું? છી, કેમ, એમાં શો આદ? દુનિયા આખી મારો ત્યાગ કરી શકશે, પરંતુ અકુરાણી કદાચ મારો ત્યાગ આમ નિષ્કુર ભાવે નહિ કરી શકે, કદાચ શા માટે જરૂર નહિ કરી શકે. એ કંઈ સંપત્તિની સાથીદાર નથી, એ તો દુઃખની ભાગીદાર છે. આ દુઃખના સમયે તે જરૂર આદરપૂર્વક મારો સ્વીકાર કરશે. આહા, પ્રસંગની કેવી ઘટમાળ? એક દિવસ ભૂખ્યાપેટે પોતે અકુરાણી પાસેથી ચાલ્યો ગયો હતો, આજ પણ ભૂખ્યા પેટે એની સામે જઈ રહ્યો છે. ઘટમાળની આ વિચિત્રતા જોઈને શરત્ પોતાના મનથી હસ્યા વગર ન રહી શક્યો.

લવાનીપુર આવ્યું એટલે શરતે ગાડીવાનને અકુલતલા રોડ પર જવાનું કહ્યું. અકુલતલા રોડ પર ગાડી આવી એટલે શરત્ ગાડી ઉભી રખાવી ગાડીવાનને રાહ જોવાનું કહી નીચે ઉતરી ગયો, અને આગળ વધી સાસરાના મકાનની ગલીના નાકે પહોંચ્યો. ત્યાં ધડીભર ઉભો રહ્યો અને આગળ વધવું કે નહિ એ વિચારવા લાગ્યો. ત્યાર પછી ગલીમાં અગ્રસર થયો. પરંતુ ચાર છ ડગલાં ચાલતાં જ મનમાં થયું, સાસરાના ઘરમાંથી કોઈ બહાર નીકળી રહ્યું છે. શરત્ તરત પાછો ફરીને નાકા પાસે આવ્યો. ધડીક ઉભો રહ્યો, વળી ચાર ડગલાં અગ્રસર થયો, વળી પાછો ફર્યો. બેત્રણ વાર આ રીતે કરીને શરત્ પોતાની જાત પ્રત્યે વિરક્ત બન્યો અને ફરીવાર હિંમત પુર્વક આગળ વધ્યો.

પાછળથી કોઈએ આવીને શરતના ખભા પર હાથ મૂક્યો. શરતે જોયું તો વૈદનાથ. વૈદનાથ હસી પડ્યો, શરત્ પણ હજીવું હસ્યો. ત્યારપછી વૈદનાથે હસીને પ્રશ્ન કર્યો: ‘આજ ધણુ સમયે આતરફ?’

શરતે જરા અકળામણુ અનુભવીને કહ્યું: ‘આ રસ્તે નીકળ્યો હતો, તેથી.’

વૈઘનાથે કહ્યું: ‘ખોટું ન બોલો ભાઈ, આ તરફ નીકળ્યા હતા કે સીધા આ તરફ આવો છો?’

કહીને વૈઘનાથ ફરીવાર હસી પડ્યો. શરતે અપ્રતિભ ભાવે કહ્યું: ‘શું હું સીધો નથી આવી શકતો?’

‘હજારવાર આવી શકો છો. પરંતુ હેતુ જણાવશો?’

‘તમારી ભાણેજનું અપહરણ કરવા.’

‘જીવતો રહે દોસ્ત.’ કહીને વૈઘનાથે શરતનો હાથ પકડી એક આંચકા માર્યો. ત્યાર પછી હસીને કહ્યું: ‘તમારા હેતુની ચર્ચા કર- કરવાનો મને અધિકાર નથી, પરંતુ ભાઈ, એટલા જ માટે આવ્યા હો, તો આજ તમારે ખાલી હાથે જ પાછા ફરવું પડશે.’

શરત વ્યથા નજરે વૈઘનાથના મોઢા સામે જોઈ રહ્યો, વૈઘનાથે કહ્યું: ‘બાળુના મકાનની ખબર રાખતા નથી અને કલકત્તાથી છેક ભવાનીપુર સુધી અપહરણ કરવા આવ્યા છો. પણ બહુ અહીં છે જ નહિ.’

વિરમચંદ્રા સ્વરે શરત બોલ્યો: ‘નથી?’

‘થોડા દિવસથી એ એની માસીને ઘેર છે.’

ગંભીર નિરાશાથી શરતનું વદન જાણે અધિકારમય બની ગયું. એ જોઈને વૈઘનાથે કહ્યું: ‘વાત શી છે?’

વિરક્તભાવે ‘કંઈ નહિ.’ કહીને શરત જવા તૈયાર થયો. વૈઘનાથે એનો હાથ પકડી કહ્યું: ‘જ્યારે અહીં સુધી આવ્યા છો, ત્યારે મીઠું મોઢું કરીને જ જાઓ. તમારો ચહેરો પણ સાવ સૂકાઈ ગયો.

હોય એમ દેખાય છે. જરા પણ ગભરાશો નહિ તમારી સાસુ તમારું જરા પણ અપમાન નહિ કરે, એની ખાત્રી હું આપું છું.’

વૈદનાથ સામે કંટાળા ભરી નજર કરી પોતાનો હાથ છોડાવી શરત્ એકદમ ચાલતો થયો અને ગાડીમાં ચડી બેઠો. ઉત્તેજિત ભાવે ગાડીવાળને આદેશ આપ્યો : ‘ ચલાવ, રૂપાગાછી.’

ગાડીવાને ગાડીવાળી અને દોડાવી મૂકી.

ગાડી ન્યારે રૂપાગાછીમાં પહોંચી ત્યારે સંધ્યા થઇ ગઇ હતી. જે આદર ચતનની આશાએ શરત્ અત્યાર સુધી આચડ્યો હતો તે આદર સત્કાર અહિં આવ્યા પછી ધાર્યા કરતાં વધારે પ્રમાણમાં તે મેળવી શક્યો. આ વધારે પ્રમાણમાં મળેલા આદર સત્કારને પચાવવા માટે શરતે, પ્રથમ લાલપાણી પેટમાં રેડ્યું. ત્યારપછી સૃષ્ટિની ચારે દિશાઓ સોનેરી રંગથી ઝળહળી ઉઠી. લેખને પ્રકાશ ચંદ્રના પ્રકાશ જેવો દેખાવા લાગ્યો. વાસી ગુલાબના પુલોમાંથી પારિજાતકની સૌરભ છૂટવા માંડી, ડાલિમ જનનું કૃત્રિમ રૂપ-યૌવન જાણે ઉર્વશીના રૂપ-યૌવન કરતાં ભવ્ય દેખાવા માંડ્યું. ડાલિમજને ગીત શરૂ કર્યું :

‘ નયન કિનારે રાયન કરવા,

આવ્યો તવ મૃદુ દારે;

અંદ્ર છુપાયો ભગ્ન પામી,

તારા રૂપ-શણગારે.

તવ રૂપ યૌવનની શય્યામાં,

જીવન ઉજવળ થાતું;

રૂપ ભહરીમાં મૃત્યુ મળે તો,

સ્વર્ગ સમુદ્ર સોજાતું.

● ● ●

સવારે શરત્ શય્યામાંથી ઉઠવા ગયો ત્યારે જોઈ શક્યો, પોતાનું

૬૦ : બકુરાણી

માથું ખૂબ ભારે છે; એટલેા ભાર લાગ્યો કે જાણે કાષ્ઠએ માથાપર વીસ મણુનો બોજ લાદી દીધો છે. તે ઉઠવા ગયો પણ ઉઠી શક્યો નહિ, ઢળી પડ્યો. ડાલિમણીએ માથા પર હાથ મૂકીને કહ્યું : ‘ઝોહ શરીર તો સળગી રહ્યું છે, તમને તાવ આવ્યો છે.’

દયાયેલા ભારે સ્વરે શરત બોલ્યો : ‘કુછ પરવા નહિ. ઝો સાફ, દે એક જામ ભરીદે.’

આખો દિવસ શરત તાવમાં બેભાન બનીને પડ્યો રહ્યો. સંધ્યા પછી ડાલિમે કહ્યું : ‘તમને ઘણો તાવ આવ્યો છે શરતજી, તમે ઘેર જાઓ.’

શરતે રોષથી કહ્યું. ‘નહિ’ ત્યારપછી તે વિકૃત સ્વરે ગાવા લાગ્યો :

‘નયન કિનારે શયન કરવા,
આવ્યો તવ જુહ દારે.’

થોડીવાર પછી તે સફાળો ઉભો થઈ ગયો. ડાલિમે પુછ્યું : ‘ક્યાં જવું છે. ?’

શરતે કહ્યું : ‘ઘેર.’

ડાલિમે શરતને શમ્મા પર બેસાડી ગાડી લાવવા માટે નોકરને મોકલ્યો. ગાડી આવ્યા પછી બેત્રણ જણાએ શરતને ઉઠાવીને ગાડીમાં બેસાડ્યો. ગાડી રવાના થઈ એટલે ડાલિમે એક છૂટકારાનો હમ લીધો.

‘રમા!’

‘શું!’

‘આજ હું કેટલા દિવસથી પથારીમાં પડ્યો છું?’

‘સાત દિવસથી.’

‘સાત!’ કહીને શરતે આંખો ખોલી પ્રશ્ન કર્યો: ‘આ સાત દિવસોમાં મેં સ્વપ્નમાં શું જોયું હતું એ તું જાણે છે રમા?’

‘શું જોયું હતું?’ સુરમાએ પ્રશ્ન કર્યો.

શરતે કહ્યું: ‘જોયું હતું જોયું હતું, એ જાણે સાતેય દિવસો સુધી મારા માથા પર હાથ રાખીને બેઠી છે....’

‘એ કાણ?’

‘અકુરાણી.’

સુરમાના નયનો વક્ર થયાં. શરતે પુછ્યું: ‘રીસ ચડીને રમા?’

મોઢા પર પ્રકુલ્લતા લાવી સુરમા જરા વ્યસ્ત બનીને ખોલી: ‘ના ના, રીસ શા માટે કરું?’ જરા રહીને મૃદુહાસ્ય સહ ખોલી: ‘અમે તો જી મત કહેવાઈએ, પુરુષો જોટલી રીસ અમને ન હોય.’

શરતના પીળા પડી ગયેલા અધર પર હાસ્યરેખા ઝળકી ઉઠી.

૬૨ : બકુલાણી

સુરમાએ સ્વામીના વદન પર હાસ્ય કટાક્ષ કરતાં કહ્યું : ‘આપરે, આવી રીસ તે કાઢ કરતું હશે ? એ દિવસ સુધી ગૃહત્યાગ ? ત્યારપછી ન્યારે આવ્યા-ઓહ, એ વિચાર આવતાં જ મારું’ તો શરીર ધ્રુણ ઉઠે છે. સારા નસીબે બકુલા બેન હતાં.’

શરતે જરા વિસ્મય પામતાં પ્રશ્ન કર્યો : ‘કાણુ હતું ?’

સુરમા બોલી : ‘બકુલા બેન, બાળુના મકાનવાળાં બકુલા બેન. તમે તો આવીને બેલાન થઇ ગયા હતા. બીજે દિવસે તમને માતા નીકળ્યાં. હું તો જલ્દી અધમૂઠ થઇ ગઈ બકુલાબેનને તરત મેં બોલાવ્યાં, એ જમવા બેઠાં હતાં, થાળી પડતી મૂકીને દોડ્યાં આવ્યાં. ત્યાર પછી સાત રાત સુધી તમારા માથા પાસે બેસીને એમણે....’

વ્યગ્ર સ્વરે શરત બોલ્યો : ‘એ વળી કાણુ રમા ?’

‘કહું નહિ, બકુલાબેન. બાળુમાં એમના માસીનું ઘર છે, એ તો રહે છે જવાનીપુરમાં.’

શરત એકદમ પથારીમાંથી બેઠો થઈ ગયો અને વ્યસ્તભાવે બોલી ઉઠ્યો : ‘જવાનીપુરમાં રહે છે ? એ કાણુ ?’

‘હું કંઈ વધારે નથી જાણતી. બધા એમને બકુબહેન કહે છે; બકુલા નામ હશે. અરે, તમે બેઠા કેમ થઇ ગયા ?’

‘અમરથો.’ કહીને શરત ફરી સૂઈ ગયો અને એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખી મૌન થઈ ગયો. ઘડીભર પછી ધીરે ધીરે બોલ્યો : ‘હં, તે તારી બકુબહેન આજ નથી આવ્યાં ?’

‘ના, ગઇ કાલે વૈભરાજે કહ્યું હતું, હવે કશો જય નથી, એટલે તે ઘેર ગયાં છે.’

‘ત્યારે તેં આજ એમને નથી બોલાવ્યાં ?’

‘ના. સાત દિવસથી એમણે કશું ખાધું નથી, તેમ ઉગ્ગરા વેઠ્યા છે, એટલે એમને વિશ્રામ મળે એમ ધારીને મેં નથી તેડાવ્યાં. આજ દાસીને બોલાવવા મોકલીશ.’

કહીને સુરમા બહાર ચાલી ગઇ.

શરત્ નીરવ થઇને પડ્યો રહ્યો. આજ સાત આઠ દિવસથી તે પથારીવશ છે. માત્ર પથારીવશ નહિ, બેભાન રહ્યો છે. એના મનમાં ગૃહત્યાગની સ્મૃતિ જગી ઉઠી, ત્યારપછી માનસિક ચંચળતાને વશ બની લવાનીપુર જવું, ત્યાં વૈદ્યનાથનો ભેટો થવો, ત્યાં ડાહ્યામજનના ઘેર પાછું વળવું વગેરે દ્રશ્યો આંખ સામે ખડા થયાં. ત્યાર પછી તો સાત દિવસને સાત રાત વીતી ગયેલ છે, પરંતુ એ દિવસોનું કશું સ્મરણ નથી રહ્યું, સાત દિવસ પહેલાના પ્રસંગો જાણે ગઇ કાલના દેખાય છે. માત્ર એટલું જ નહિ. એવો અસ્વાભાવિક પ્રસંગ કેવી રીતે બન્યો, પોતે કઇ લાગણીના બળે લવાનીપુર ગયો, એ બધું અત્યારે પણ શરતને મન આશ્ચર્ય કારક—અસ્વાભાવિક લાગે છે. છી છી, મનના તરંગને વશ થઇ તે દિવસે પોતે શું કરવા બેઠો હતો? ભાગ્યવશાત્ બકુરાણી ઘેર નહોતી; સારા નશીબે વૈદ્યનાથ સાથે મેળાપ થઇ ગયો. નહિ તો મનના તરંગો ક્યાં ખેંચી જત અને શું જનત એ કહી શકાય નહિ.

પણ બકુલા બહેન કોણ હશે? એણે શા માટે ભૂખ અને ઉગ્ગરા વેડી ને સાત દિવસ સુધી પ્રાણુભરી સેવા કરી? આ દરદ કંઈ સામાન્ય નથી. એપી દરદ છે—શીતળા! આ દરદમાં તો નીકટના સ્વજનો પણ પાસે આવવાનું સાહસ ન કરે. બકુલાને એવી શી પડી હશે કે, મોતની પરવા રાખ્યા વગર આવા લયાનક વ્યાધિની સંપૂર્ણ ઉપેક્ષા કરીને સેવા કરવા આવી? એ સેવા પરાયણ પરદુઃખહીત-કારિણી કોણ હશે?

૬૪ : બકુશાહી

બકુશાની માસીનું ઘર બાળુમાં છે, બાપનું ઘર ભવાનપુરમાં છે. યોહ, વૈદ્યનાથ પણ યોદ્યો હતો, બકુ એની માસીના ઘેર ગઇ છે, માત્ર આટલું જ નહિ, બંગમાં તેણે એમ પણ કહ્યું હતું કે ‘બાળુના મકાનની ખબર રાખતા નથી અને કલકત્તાથી છેક ભવાનીપુર સુધી અપહરણ કરવા આવ્યાછો?’ બાળુના મકાનની થી ખબર?—ત્યારે આ બકુલા જ શું...શરતના હૃદયનો થડકો વેગવંત બન્યો.

ચોક્કસ બકુલા એ જ બકુરાણી છે. નહિ તો અન્ય કોઈરમણી પોતાના બાળુને તુચ્છ ગણી એક અગ્નિયા પુરુષની સેવા કરવા શા માટે આવે? બકુરાણી સિવાય કોણ સાત દિવસને સાત રાત સુધી શય્યા પાસે બેસી રહે? ત્યારે પોતે કંઈ સ્વપ્ન નથી જોયું. અજ્ઞાનતા વચ્ચે પણ જ્ઞાનનો જે કંઈ આભાસ હતો, એ આભાસ દ્વારાજ પોતે બકુરાણીને ઓળખી શક્યો છે. ગાઢ સંજ્ઞાહીનતા વચ્ચે જ્યારે થોડી સંજ્ઞા આવી છે, ત્યારે પોતે પોતાના વદન સામે કોઇની તીવ્ર વ્યક્તિતા ભરી કરુણ દ્રષ્ટિ સ્થિર થયેલી જોઇ છે; એ દ્રષ્ટિ, એ વ્યક્તિતા બકુરાણી સિવાય અન્ય કોઇની ન હોઇ શકે, રોગની પાતળા વખતે જ્યારે દેહમાં બળતરા થઇ છે, ત્યારે એ દેહ પર કોઇના સ્નેહશીતલ કરસ્પર્શનો અનુભવ કર્યો છે; એ સ્પર્શ અગ્નિયો નથી—પરિચિત છે. એવો સ્નિગ્ધ સુકામલ સ્પર્શ બકુરાણી સિવાય અન્ય કોઇનો ન હોઇ શકે. હાય બકુ, પકડાઇ જવાના ભયથી મારામાં જ્ઞાન આવે એ પહેલાંજ તું છટકી ગઇ છે, પરંતુ તારી દષ્ટિ અને તારા સ્પર્શ તને પકડાવી દીધી છે.

શરતે ચીત્કાર કરીને કહ્યું : ‘રમા, રમા !’

સુરમા ઓરડા બહાર હતી : એકદમ આવીને બોલી : ‘કેમ, શું કહો છો?’

‘કેમ, તારી બકુલા બહેન ન આવી?’

‘એ અહીં નથી. આજ સવારે જ ભવાનીપુર ગયેલ છે.’

શરત્ આશ્ચું હત્યો.

સુરમાએ પ્રશ્ન કર્યો ‘કેમ હત્યા?’

‘એની નિષ્ફળ કાળજી જોઈને.’

સુરમા કશું સમજી શકી નહિ. શરત્ બોલ્યો : ‘એ ખીલું કાઢ નહોતું રમા, મારી બકુરાણી હતી. પકડાઈ જવાના ભયથી છટકી ગઈ છે.’

સુરમા વિસ્મય ભરી નજરે સ્વામી ના વદન સામે જોઈ રહી.

‘મામા !’

‘કેમ બકુ ?’

‘મનુષ્યનું હૃદય શું આટલું કઠોર થઈ શકતું હશે ?’

એક હળવો નિશ્વાસ નાખીને વૈદનાથ બોલ્યો : ‘હાજ તો, એમ ન હોત તો માણસના માથે આટલું દુઃખ ન પડત.’

શાંત હાસ્ય હસીને બકુરાણી બોલી : ‘દુઃખ, સુખ, એ તો કર્મફળને આધિન છે, એમાં અન્યતો શું દોષ મામા ?’

જરા વિચારીને વૈદનાથે કહ્યું : ‘જો બકુ, હું તો ગામડાનો ગમાર છું, આવી વાતનો ઉત્તર આપવાની મારામાં શક્તિ નથી. છતાં હું એટલું તો સમજું છું કે, એક માણસ જ્યારે અન્ય માણસ ઉપર અત્યાચાર કરે છે, ત્યારે જ તે વધારે દુઃખ પામે છે.’

બકુરાણીએ કહ્યું : ‘પણ એ કાંઈ પોતાની ઇચ્છાથી અત્યાચાર નથી કરતો મામા, કદાચ એના પર અન્ય કોઈએ વધારે અત્યાચાર કર્યો હોય.’

વૈદનાથે નયનો વફ કરતાં કહ્યું : ‘એથી શું કોઈ ઉપર અત્યાચાર કરવાનો અધિકાર થોડો મળે છે ? રામુએ મને માર્યો છે એટલે મારે બાનુને મારવો. આ નીતિ માણસની નથી બકુ, ખાસ કરીને મારા જેવા ગંજેરીની તો નહિ જ.’

કહીને વૈદનાથ હળવું હત્યો. ત્યાર પછી પુનઃ બોલ્યો :
 ‘તેથી જ હું વિચાર કરું છું બકુ, માણસો જે એકાદ ચલમ
 ગાંજની પીતા શીખી જાય, તો જગત ઉપર મોટો ઉપકાર થાય.
 બીજું કશું ન થાય તો પણ વાતવાતમાં થતા ઝઘડા તો જરૂર
 મટી જાય, કોઈના જે શબ્દો સાંભળીને રીસ ચડવાની વૃત્તિ અને
 એના પરિણામે કોઈની જીંદગી અરબાદ કરવાની પ્રવૃત્તિ તો જરૂર
 ઓછી થઈ જાય.’

વૈદનાથ હત્યો. બકુરાણીએ પુછ્યું : ‘આજ તમે ગયા
 હતા મામા ?’

‘હા; એમને હવે ધણું સારું છે.’

‘તમે મળ્યા હતા ?’

‘ના.’

‘શા માટે ન મળ્યા ?’ કહીને બકુરાણી મામા સામે પ્રશ્ન ભરી
 નજરે જોઈ રહી.

વૈદનાથે કહ્યું : ‘એ અભાગીનું મોઢું જોવાની ઇચ્છા જ
 મારામાં નથી રહી.’

બકુરાણીએ નયનો વક્ર કર્યાં. વૈદનાથે ગરદન હલાવતાં હલાવતાં
 કહ્યું : ‘જો બેન, તું ચીડાય કે ગમે તે કરે, પણ હું એ નાલાયકને
 ગાળ દીધા વગર પાણી પીવાનો નથી, મને દુઃખજ એ વાતનું છે કે,
 તું એ નિમકહરામની સેવા કરવા દોડી ગઈ !’

મૃદુ હાસ્ય સહ બકુરાણી બોલી : ‘હમણા જ તમે નહોતું કહ્યું
 મામા, ગાંજે પીનારમાં રોષ ન હોય.’

વૈદનાથે કહ્યું : ‘પરંતુ અતિ ગરમીથી પથ્થર પણ ફાટી જાય છે,
 એ તું જાણે છે ?’

૬૮ : બકુરાણી

બકુરાણીએ નિરતર રહી પડખું ફેરવ્યું.

છળપાડામાંથી આવીને તરત બકુરાણી તાવમાં સપડાણી, અને એકજ દિવસના તાવ પછી શીતળાના દાણા દેખાયા. ધરના બધા માણસો ગભરાઇ ગયા. પણ બકુરાણી એક શીતળાના દરદીની સેવા કરીને ઘેર આવેલી છે, એ વાત ધરમાં વૈઘનાથ સિવાય કોઇ નહોતું જાણતું એટલે ઉદ્દેગની સાથેસાથ એના પર જે પ્રકારનો તિરસ્કાર થતો તે હવે ન થયો.

દરદીનું જોર પ્રબળ ભાવે શરૂ થયું; અને વૈઘરાજે આવીને કહ્યું કે, દરદીની ગતિ સામાન્ય નથી, માતાજીની ઇચ્છા હશે તેમ બનશે. ગોકુલબાબુએ ખૂબ અન્યાસી વૈઘને બોલાવી ચિકિત્સા શરૂ કરાવી. ઔષધ પ્રભાવથી, શીતળાના દાણા બહાર નીકળી આવ્યા. દેહમાં તલ રાખવા જેટલી પણ જગ્યા ન રહી.

મા પ્રાણુ દબને પુત્રીની સેવા કરી રહી હતી. મા જ્યારે સાંસારિક કામને અંગે બહાર જતી, ત્યારે બકુરાણી પાસે વૈઘનાથ આવીને બેસતો. સૌદામિની તો આ ઓરડામાં પણ નહોતી આવતી, અરે, ઓરડાની બાજુમાં પણ નહોતી જતી.

છેવટે રોગે રૌદ્રરૂપ ધારણ કર્યું. નીકળેલા દાણાએ પાક પર જવાની તૈયારી કરી. આથી વૈઘને પણ ભારે ચિંતા થઇ, ધરના સઘળા માણસો શંકિત બની ગયા. વૈઘનાથ તો ભવાનીપુરમાં જ્યાં જ્યાં શીતળા હતાં, ત્યાં ત્યાંથી ચરણામૃત લાવીને પાવા લાગ્યો અને જ્યાં જ્યાં માતાજીનું મંદિર દેખતો, ત્યાં ત્યાં માનતા માની આવતો.

બકુરાણી પોતાના મૃત્યુ માટે સ્થિર નિશ્ચય બની ગઇ હતી, મામાની મમતા જોઇને જાણે એનામાં જીવવાની તમન્ના જગવા લાગી. પોતે મરશે તો આ ગંજેરીને ફેટલી બધા થશે, એનો વિચાર આવતાં જ બકુરાણી ધ્રૂજ ઉઠતી. તે વૈઘનાથને કહેતી :

‘મામા, તમે મારા માટે આટલું બધું શા માટે કરો છો ? મને બચાવવાથી શો લાભ છે ?’

વૈદનાથ ભારે સ્વરે કહેતો : ‘તું બચે એ જ મોટો લાભ છે, મરવાથી તને શું લાભ થવાનો એ કહે જોઈ ?’

અકુરાણી ઝાંખા હાસ્ય સહિત કહેતી :

‘લાભ હોય કે નુકશાન હોય. મૃત્યુ ક્રોધને છોડતું તો નથી જ મામા, હું મૃત્યુની પકડમાં જ આવી ગઈ છું.’

વૈદનાથ દઢ સ્વરે કહેતો : ‘હું વિશ્વાસપૂર્વક કહું છું કે માતા-જીનારક્ષણમાંથી તને લાભ જવાની તાકાત મૃત્યુમાં છે જ નહિ.’

અકુરાણી મોઢેથી તો હસતી પણ એના મનમાં મામાની બ્યથા આશા જાળને પ્રબળ વ્યથા થતી. વૈદનાથ અકુરાણીને આશ્વાસન આપતો અને માતાજીની કૃપાથી ધણા ભયંકર દરદીઓ પણ સારા થઈ ગયા છે એવા દાખલા આપતો.

સાંજના સમયે અકુરાણીની વ્યથા બધી પડી. વ્યથા જોઈને વૈદનાથના હૈયે નિરાશાનો ભાવ જાગૃત થયો. વૈદનાથ કહી ગયા હતા : ‘ત્રણ દિવસમાં દાણાના મોઢાં પાકી જાય તો સારું, નહિતો અયવાની ક્રોધ આશા નથી,’ આજ વૈદનાથ વારંવાર નિરીક્ષણ કરીને જોતો, હજી સુધી એક પણ દાણો પાક્યો નથી. વૈદનાથના નયને વઢને નિરાશાની છાયા ફરીવળી.

અકુરાણીએ કહ્યું : ‘એકવાર જશો મામા ?’

વૈદનાથે હળવો નિશ્વાસ નાખીને કહ્યું : ‘જવાથી શું વળશે એન, શું એ આવશે ?’

આ વાતનો ઉત્તર અકુરાણી ન આપી શકી. તે જે ભાવે પડ્યું

ફરીને સૂતી હતી તે ભાવે સ્પષ્ટ રહી. એકાએક વૈદ્યનાથ બોલી ઉઠ્યો :
'હં, એક વાત હું તને કહી શક્યો નથી.'

બકુરાણીએ વ્યસ્ત ભાવે પકપુ ફરી આગ્રહભર્યા સ્વરે પૂછ્યું :
'કઈ વાત મામા ?'

વૈદ્યનાથે કહ્યું : 'એ નાલાયક એક દિવસ અહીં આવ્યો હતો.'

વ્યસ્તભાવે બકુરાણી બોલી ઉઠી : 'આવ્યા હતા ? ક્યારે ?
કયે દિવસે ?'

વૈદ્યનાથે કહ્યું : 'એ આજ કાલની વાત નથી, લગભગ વીસ
દિવસ પહેલાની વાત છે. તું તે વખતે ત્યાં હતી. એક દિવસે અચાનક
ભાઈસાહેબે દેખા દીધી.'

રૂંધાયેલા શ્વાસે બકુરાણીએ પુછ્યું : 'ત્યાર પછી ?'

વૈદ્યનાથે હસીને કહ્યું : 'ત્યાર પછી બીજું શું ! બપોરના
ત્રણ ચાર વાગે હું બજારમાંથી આવતો હતો, ત્યાં ગલીના નાકા પર
ભાઈસાહેબ ઉભા હતા. એક ડગલું આગળ વધે ને ત્રણ ડગલાં
પાછા હટે. બરાબર એ સમયે હું એમની પાસે ગયો. મને જોઈને
ભાઈસાહેબ ગભરાઈ ગયા.'

બકુરાણીના નયને વદને જાણે એક પ્રકારના આનંદનો પ્રકાશ
ખીલી ઉઠ્યો; તેણે પ્રશ્ન કર્યો : 'શા માટે આવ્યા હતા ?'

વૈદ્યનાથે કહ્યું : 'બીજું શું, તને મળવા માટે આવ્યા હોય એમ
મને લાગ્યું હતું. મેં જોયું, એતું મન કંઈક ભારે હતું, મોઢું પણ
પડી ગયું હતું. મને લાગે છે કે ઘરમાં કંઈક બોલાચાલી થઈ હશે.
બીજું ઘર છે ને ! એથી જ સાહેબ રીસાર્ધને અહીં આવ્યા હશે.'

બકુરાણીએ સ્મરણ કયું, બરાબર એ વખતે સુરમા અને શરત વચ્ચે ઝઘડો થયો હતો. આ પ્રસંગ એ સમયનો જ હોવો જોઈએ. ત્યારે હજી પણ સ્વામીની સ્મૃતિમાંથી પોતે ભૂલાઈ ગઈ નથી ! દુઃખ સંતાપ હોય ત્યારે વિરામ માટે અહીં આવવાની એમને ઇચ્છા તો થાય છે ! હર્ષ પ્રફુલ્લ સ્વરે બકુરાણી બોલી : ‘ ત્યાર પછી ? ’

‘ ત્યાર પછી એમણે મારા મોઢેથી સાંભળ્યું કે, તું અહીં નથી. ત્યારે એમનો ચહેરો સાવ પડી ગયો. મેં એમને ઘરમાં આવવાનો ધણો આગ્રહ કર્યો હતો પણ તે ન આવ્યા. ’

બકુરાણી ધડીલર આંખો મીચીને પડી રહી. ત્યારપછી મામા સામે દૃષ્ટિ કરી ધીરે ધીરે બોલી : ‘ તમે એકવાર ત્યાં જાઓ મામા, અને કહો, એક વાર આવીને... ’

બકુરાણીનો સ્વર ગાઢ થઈ ગયો, વાક્ય પુરું ન કરી શકાયું. વૈદનાથ આશ્વાસન આપીને ચાલ્યો ગયો.

ત્યારે હજી પણ એ મને ભૂલ્યા નથી, હજી પણ તેઓ યાદ કરી શકે છે, એવું એક માણસ છે, જેની પાસે દુઃખ-સંતાપના સમયે જવાથી શાંતિ મળી શકે છે. તો પછી હવે દુઃખ શા માટે ? હવે મૃત્યુ પણ સુખભર્યું ગણાશે. શોક—એને કયો અધિકાર મેળવ્યો છે ? એતો સુખની સાથીદાર છે; પણ દુઃખની સાથીદાર તો હું છું. દુઃખમાં એ મારી પાસેથી સાંત્વન ચાહે છે, રોગશય્યામાં મારા હાથની સેવા એમની યાતના દૂર કરે છે. મારા જેવી કાણ સુખી છે ? સ્વામીનો રોગ મારા દેહમાં ઝીલી લઈ, એમનું અમંગળ મારા માથે ઉઠાવી લઈ આજ હું મરવા પડી છું,—સાચું અને સફળ મૃત્યુ જ આ છે, આવું મરણ સ્ત્રીઓને અલભ્ય ગણાય. પણ

૧૦૨ : બકુરાણી

એક વાર મળવા આવે...એમને રોગશય્યામાં જોયા હતા, એકજવાર મારી રોગશય્યા પાસે તે ઉભા હોય એ જોવાની મારી ઈચ્છા છે. શું મારી ઈચ્છા પૂર્ણ નહિ બને ? શું એ નહિ આવે ?

બકુરાણીના મનમાં આવા અનંત વિચારો ઉથલપાથલ મચાવી રહ્યા હતા, ત્યાં માએ આવીને પુછ્યું : ‘ અત્યારે કેમ છે બકુ ? ’

બકુરાણીએ કહ્યું : ‘ ઘણું સાઈ છે મા. ’

‘એ બધું સાચું છે?’

‘શું રમા?’

સુરમાના વદન પરથી પ્રશ્નનો ભાવાર્થ પારખી લઇ શરત ધીર-
ગંભીર સ્વરે બોલ્યો : ‘એ વાતમાં જરાપણુ સંદેહ નથી રમા.’

સંદેહ નથી એ તો સુરમા પણ સમજતી હતી, સમજવા છતાં
પરાણે સંદેહ કરવા મથતી હતી. બહેનપણીના સ્વાંગમાં શોક્ય આવી
અને સ્વામીની ભરપુર સેવા કરીને ચાલી ગઈ. પોતાની ગુમતા એણે
જરાપણુ જણાવા ન દીધી, સ્વામી પાસે સુરમાને પણ ન આવવા
દીધી, આથી મોટું આશ્ચર્ય બીજું શું હોઈ શકે? માત્ર આશ્ચર્ય
નહિ, સંપૂર્ણ અપમાનજનક, આ તો એક પ્રકારનો કઠોર બદલો લઈ ગઈ.

સુરમાનું હૃદય મુંઝાઈ રહ્યું હતું, એના મનમાં અનેક વિચારો
દોડાદોડ કરી રહ્યા હતા, પોતાની જ શોક્ય—સ્વામીએ જેને ઉપેક્ષા
કરીને તરછોડી દીધી હતી, તે જ આવીને સંપૂર્ણ ઉપહાસ સાથે રૂઝુ
સ્વામીની સેવા કરવા ખડે પગે ઉભી રહી, અને પોતે લાકડાની પુતળી
માફક બારણા પાસે ઉભી રહીને આ સેવા કરવાની પોતામાં હિંમત
નથી એવું જણાવતી રહી, આનાથી મોટી શરમ બીજી કંઈ હોઈ
શકે? આથી મોટું અપમાન કોને કહેવાય? એ કંઈ માત્ર સેવા
કરીને નથી ચાલી ગઈ, પણ ગર્વપૂર્વક પોતાની ઉપયોગિતાતું ભાન

કરાવતી ગઇ છે. એ પોતાના અપમાનનો બદલો નિર્દયતાપૂર્વક વાળી ગઈ.

જેમ જેમ સુરમા આ વાતનો વિચાર કરતી, તેમ તેમ આ પ્રસંગ એના હૈયાને ખૂબ જ અસહ્ય જણાવા લાગ્યો. હાય, આના કરતાં બકુરાણીએ સુરમાને દૂર કરી પોતાનું સ્થાન મેળવી લીધું હોત તો આટલું દુઃખ ન થાત. પરંતુ સ્ત્રીને સ્વામીની સેવાથી વંચિત કરવામાં...ઓહ, આ કરતાં ભયંકર અપમાન ખીણું કયું હોઈ શકે?

પણ રમણીનું હૃદય કેટલું કઠોર ! આટલા દિવસો સુધી સ્વામીની શય્યા પાસે બેસીને સ્વામીની સેવા કરી ગઇ, સ્વામીના વ્યથાભર્યા વદન સામે જોયા કરીને સાત સાત દિવસો વિતાવ્યા, અને છતાં પણ એટલું થે ન જણાવા દીધું કે એ બંને વચ્ચે પતિ પત્નીનો સંબંધ છે ! જ્યારે સ્વામી જીવન-મરણના સંધીભાગમાં ઝોલાં ખાઈ રહ્યા હતા, ત્યારે પણ એણે એવી કાંઈ અધીરતા ન દર્શાવી કે, જેથી એના સંબંધનો આછો આભાસ પણ પામી શકાય. ઓહ, બકુરાણીનું હૃદય કેટલું કઠોર ! આવું કઠોર હૃદય જેની પાસે હોય, તેજ આ પ્રકારનો બદલો વાળી શકે. પરંતુ નારી હૃદયમાં આટલી કઠોરતા ટકી શકે ખરી ? સુરમા કાંઈપણ ઉપાયે વિશ્વાસ નહોતી કરી શકતી, નારીનું હૃદય આટલું કઠોર હોય !

એટલે સ્વામીના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સુરમાએ કહ્યું : ‘તો પછી એણે પોતાનો પરિચય શા માટે ન આપ્યો ?’

મૃદુ હાસ્ય સહિત શરત બોલ્યો : ‘હું સ્ત્રી હોત તો આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી શકત રમા.’

સુરમાએ જરા મોહું ચડાવીને કહ્યું : ‘ધુળ ઉત્તર આપત. હું સોગંદપૂર્વક કહી ચકું છું કે, એ કાંઈ કાળે મારી શકાય ન હોઈ શકે.’

હસીને શરત્ બોલ્યો: ‘સાહે, એમ હોષ શકે એ વાતમાં તને જમારે આટલું દર્દ થાય છે, ત્યારે હું તારી માન્યતાનો પ્રતિવાદ કરવા નથી ઈચ્છતો. કારણ, આ વાતનો વાદ-પ્રતિવાદ કરવાથી કોષ પ્રકાસનું લાભ-નુકશાન થવાનું નથી.’

સુરમાએ ગરદન ટેડી કરી શ્લેષભર્યા સ્વરે કહ્યું: ‘ખરેખર કશું લાભ નુકશાન નથી?’

શરતે આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ન આપતાં બારી બહાર દૃષ્ટિ દોડાવી. શરત્ હવે ઠીક થઈ ગયો હતો. ગુમાવેલી તંદુરસ્તી સંપૂર્ણપણે પાછી નહોતી મળી તો પણ તે હરી ફરી શકતો હતો અને કામ પ્રસંગે એકવાર બહાર પણ ગયો હતો. આમ તંદુરસ્તીમાં ઝડપી સુધારો થવાનું એક કારણ પણ હતું. સ્વામીની તંદુરસ્તી સુધરે એ માટે સુરમા અથાગ પ્રયત્ન કરી રહી હતી. સુરમાનો આવો પ્રાણુભર્યો આગ્રહ જોઈને શરત્ વિરમય નહોતો પામ્યો, એમ નહોતું, પરંતુ પત્નીના આગ્રહ પાછળ રહેલા સૂક્ષ્મ કારણને પણ તે પારખી શક્યો હતો. કારણ જાણવા છતાં પણ શરત્ સુરમાનો આદર યત્ન આનંદપૂર્વક સ્વીકારી રહ્યો હતો. આ આનંદ વચ્ચે માત્ર એક જ સ્મૃતિ આવીને એને ડંખ દીધા કરતી. શરત્ એ આઘાત નીરવ લાવે સહી રહ્યો હતો.

સ્વામીને મૌન જોઈને સુરમાએ પ્રશ્ન કર્યો: ‘શું વિચારો છો?’

શરતે હસીને કહ્યું: ‘તું જ કહે જોઈ?’

‘એ કહેવું સહેલું નથી. કદાચ એમની વાત વિચારી રહ્યા હશે.’

મૃદુ હાસ્ય સહિત શરતે કહ્યું: ‘બરાબર છે.’

બીલીર મૌન રહીને સુરમા ધીરે ધીરે બોલી ‘જુઓ, એક કામ કરો.’

‘શું?’

સુરમાએ જરા નજીક આવી કહ્યું : ‘એમને તેડી લાવો.’

વિસ્મય સહિત શરત્ બોલ્યો : ‘ક્યાં ?’

‘અહિં’

નયનો વક્ર કરી શરત્ બોલ્યો : ‘છી !’

સુરમાએ ગંભીર સ્વરે કહ્યું : ‘જેને દિવસ રાત મનમાં સાચવી શકે છે, તેને શું ઘરમાં રહ્યાન ન આપી શકાય ?’

શરત્ મૌન રહ્યો.

સુરમા બોલી : ‘મને લાગે છે કે એમને મારી પાસે રાખતાં તમને વિશ્વાસ નથી વસતો.’

શરતે તીક્ષ્ણ નજરે પત્ની સામે જોયું. એ દષ્ટિ સામે સુરમાએ માથું નીચું નમાવ્યું.

બરાબર આ સમયે નોકરે આવી સમાચાર આપ્યા; કેઈ ગૃહસ્થ મળવા ઇચ્છે છે. શરત્ ઉઠીને ધીરે ધીરે નીચે ગયો. સુરમા બારી પાસે ઉભી રહીને બહારના પ્રયંત્ર તાપ તરફ જોઈ રહી.

થોડી વાર પછી ગભરાયેલી હાલતમાં પાછા ફરી શરતે કહ્યું : ‘મારે હમણાં જ લવાનીપુર જવું જોઈશિ.’

સુરમા વિસ્મિત લાવે સ્વામી સામે જોઈ રહી. શરતે વ્યગ્ર સ્વરે કહ્યું : ‘એની તખીયત ઘણી ખરાબ છે, અચ્ચે કે નહિ એ માટે શંકા જેવું છે.’

સુરમાએ વિસ્મયસ્તબ્ધ નજરે સ્વામી સામે જોઈને કહ્યું : ‘તખીયત ખરાબ છે ?’

‘હા, મારો રોગ પોતાના દેહ પર લઈને મને બચાવી ગઈ છે.’

કહી શરત વસ્ત્રો બદલાવવા તૈયાર થયો. સુરમાએ એકદમ સ્વામીના હાથ પકડીને કહ્યું : ‘ શું તમે ખરેખર ત્યાં જાઓ છો ? ’

શરત પત્ની સામે સ્થિર દષ્ટિ કરી જરા વિરક્તિ ભર્યા સ્વરે બોલ્યો : ‘ શું તું મને ત્યાં જવાની ના પાડે છે ? ’

સ્થિર સ્વરે સુરમા બોલી ! ‘ હા. ’

શરતના નયને વદને તીવ્ર ધૂણાનો ભાવ પ્રગટી ઉઠ્યો. સુરમાએ એ તરફ લક્ષ્ય ન આપતાં સહજ સ્વરે કહ્યું : ‘ તમે હજી માંડ માંડ ઠંકાણે આવ્યા છો. ’

ક્રોધ ગંભીર સ્વરે શરત બોલ્યો : ‘ પણ એ ન હોત તો હું આ પથારીમાંથી કદી ઉભો ન થયો હોત, એ તારે ન ભૂલવું જોઈએ. ’

કહીને તેણે સુરમાના હાથમાંથી પોતાનો હાથ છોડાવી લીધો. સુરમા ઘડીભર તીવ્ર નજરે સ્વામીના મોઢા સામે જોઈને ધીરે ધીરે ચોરડા બહાર નીકળી ગઈ.

ત્યાર પછી વસ્ત્રો પહેરીને શરત ઘર બહાર નીકળ્યો, ત્યારે સુરમા પણ વસ્ત્ર પરિવર્તન કરીને ઓસરીમાં ઉભી હતી. શરતે પુછ્યું : ‘ શું તારે ક્યાં જવું છે ? ’

‘ હા, ભવાનીપુર જવું છે. ’

‘ પણ ભવાનીપુર આવવાની તારે શી જરૂર છે ? ’

‘ હું વેર વાળવા ઇચ્છું છું. ’

શરત પત્નીના વદન સામે તીવ્ર કટાક્ષ કરીને અગ્રસર થયો, સુરમાએ એતું અનુસરણ કયું.

અધનિદ્રિત અને અર્ધ જાગ્રત અવસ્થામાં પડેલી બકુરાણી સ્વપ્ન જોઈ રહી હતી, જાણે શરત અગાઉની માફક ધરજમાઈ બનીને અહીં રહે છે. અગાઉની માફક જ મા અને લાભીના તિરસ્કારથી લાંછિત બને છે, કોઈ દિવસ જમીને, કોઈ દિવસે ભૂખ્યાપેટે ઓફિસે જાય છે. બકુરાણી ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે : ‘હે પ્રભુ, હું મારું સર્વસ્વ દેવા તૈયાર છું, આપ મારા સ્વામીનું દુઃખ દૂર કરો.’ એક - એક જાણે એની આંખ સામે હજારો વિજળીનો પ્રકાશ પ્રગટી ઉઠ્યો, મહાકાલિની છાત્રી દિવાલ પર ધરતીકંપ માફક ધૂંજવા માંડી. સાથે સાથે છાત્રીમાં રહેલ પ્રતિભાએ પોતાનો જમણો હાથ ઉંચો કરી મેઘ ગંભીર સ્વરે કહ્યું : ‘સાવધાન, જે આપી શકાય એમ નથી, તે દેવાની વાત કરીને ભગવાન સામે અસત્ય ન બોલીશ.’

બકુરાણીએ ભયથી ધૂંજતા ધૂંજતા બંને હાથ જોડીને કહ્યું : ‘અસત્ય નથી મા, સ્વામી ખાતર હું સઘળું આપી શકીશ.’

પ્રતિભાએ વક્રનયનો કરીને કહ્યું : ‘સ્વામી ખાતર સ્વામીનો ત્યાગ કરી શકીશ ?’

બકુરાણી ભય અને વિસ્મયથી ધૂંજતા નયને દેવીની ભયાનક મૂર્તિ સામે જોઈ રહી. દેવીએ ગર્જના કરતા કહ્યું : ‘જલ્દી બોલ, ત્યાગ કરી શકીશ ?’

‘હા.’

દેવી ખડખડાટ હસી પડ્યાં, ‘સમગ્ર સંસાર જાણે એના વિકટ હાસ્યથી નાચી ઊઠ્યો. દેવીએ આંગળી ચીંધીને કહ્યું : ‘ત્યારે આ તરફ જો.’

બકુરાણીએ જોયું, એક નવું જ દૃશ્ય; એક લબ્ધ રાજ પ્રાસાદમાં રત્નમય આસન પર એનો સ્વામી બેઠો છે, અને એની પાસે ઉભી છે એક અન્ય યુવતી. બકુરાણી આંખો બંધ કરવા ગઇ, પણ આંખો બંધ થઇ શકી નહિ. દેવીએ ગંભીર સ્વરે કહ્યું : ‘કેમ, તારી ઇચ્છા પુરી થઇ ગઇ છે ?’

બકુરાણીએ કરુણ સ્વરે કહ્યું : ‘મા !’

દેવીએ કહ્યું : ‘દેવતા પાસે ક્રોધની આંતરિક પ્રાર્થના નિષ્ફળ નથી જતી. તેં મન વચન અને કાયાથી જે વસ્તુ દેવ પાસે માગી હતી, તે તને મળી ગઇ છે. હવે ચાલી આવ.’

બકુરાણીએ લયથી પ્રશ્ન કર્યો : ‘ક્યાં આવું મા ?’

દેવીએ કહ્યું : ‘મારી પાસે.’

બકુરાણી થાંભલા માફક ઉભી રહી. દેવી બોલ્યાં : ‘તું જોતી નથી, તારા સ્વામી પાસે હવે તારું સ્થાન નથી ?’

શંકાભર્યા સ્વરે બકુરાણી બોલી : ‘શું એમના ચરણોમાં પણ સ્થાન નથી મા ?’

બકુરાણીએ જોયું. દેવીનાં બંને નયનો ક્રોધથી સળંગી રહ્યાં છે; વદન અતિ ભીષણ બની ગયું છે; દેવીએ આ વખતે વજ્રનાદે કહ્યું : ‘હતભાગિની, સ્વામીના ચરણમાં રહેવા ઇચ્છે છે, પણ મારી પાસે

આવવા નથી ઇચ્છતી ? સ્વર્ગનાં સુખ કરતાં પણ સ્વામીના ચરણ પાસે રહેવું તને લગ્ય લાગે છે ?

બકુરાણી આ વાતનો ઉત્તર ન આપી શકી, માત્ર દેવીના ક્રોધ-ભર્યા વદન સામે જોઈને રડી પડી. દેવીએ આદેશ કર્યો: ‘ચાલી આવ.’

ઈચ્છા ન હોવા છતાં પણ બકુરાણી અગ્રસર થઈ; કોઈ જાણે એને ખેંચી રહ્યું છે. અચાનક પાછળથી સાદ આવ્યો: ‘બકુ !’

બકુરાણીએ પાછળ નજર કરી તો સ્વામીનું હાસ્ય પ્રપુલ્લ વદન દેખાયું. તે ત્યાંથી દૃષ્ટિ ફેરવી શકી નહિ. દેવી બોલ્યાં : ‘શું જોઈ રહી છે ?’

બકુરાણી કશું બોલી શકી નહિ, તે અનિમેષ નેત્રે સ્વામીના મોઢા સામે જોઈ રહી. દેવીએ કંઈક કામળ સ્વરે કહ્યું : ‘છી બકુ, એ તરફ શું જોઈ રહી છે ? તું મારી પાસે આવ. મારે ત્યાં તને અનંત સુખ મળશે, મારે ત્યાં આવવા માટે તો લોકો જન્મ જન્માંતરથી તપ કરી રહ્યા છે.’

પાછળથી ફરીવાર સ્નેહકામળ સ્વરે સાદ પડ્યો: ‘બકુ ?’

બકુરાણી આ વખતે પછાટ ખાઈને નીચે પડી ગઈ. રડતાં રડતાં ચીત્કાર કરીને બોલી: ‘તમારું સ્વર્ગ તમારી પાસે ભલે રહ્યું મા, હું ત્યાં આવવા નથી ઇચ્છતી, હું તો સ્વામીના ચરણોમાં જરા જેટલું સ્થાન મેળવવા ઇચ્છું છું.’

ભયાનક ગર્જનાથી વિશ્વ કંપાવીને ‘હૂર થા હતભાગિની’ કહીને દેવી અદૃશ્ય થઈ ગયાં. સાથેસાથ ચારે દિશાઓ અંધકારથી ઘેરાઈ ગઈ. આવા સૂચિભેદ ગાઢ અંધકાર વચ્ચે બકુરાણી કોઈ દિશામાં માર્ગ ન જોઈ શકી, તે ભયથી આતંત્ર્યે રડી પડી. સાથેસાથ એ અંધકાર સમુદ્રને પ્રકાશિત કરીને ફરીવાર મૃદુ મધુર કંઠેનું આહ્વાન આવ્યું: ‘બકુ’

બકુરાણીએ મહામહેનતે આંખો ખોલીને જોયું, સઘળો અધકાર આંધો ગયો હતો; દિવસનો હળવો પ્રકાશ વેરાઈ રહ્યો હતો અને એ પ્રકાશમાં સ્વામીની સૌમ્ય મધુર મૂર્તિ એની વ્યાકુળ નજરે ચડી, શરત ખોલ્યો: ‘ મને ખોલાવ્યો હતો બકુ ?’

બકુરાણી કશું ખોલી નહિ, કેવળ પ્રાણ પણ શક્તિ વડે અને તેટલી આંખો ખોલીને સ્વામીના વદન પ્રત્યે જોઈ રહી.

શરત ધીરે ધીરે નજીક આવી શય્યાના એક ખૂણા પર બેઠો અને બકુરાણીના માથા પર હાથ મૂકી ધીર-ક્રામળ સ્વરે ખોલ્યો: ‘મને ખોલાવ્યો હતો ?’

બકુરાણીએ પોતાના બંને ક્ષતપુર્ણ હાથ વડે સ્વામીનો હાથ પકડ્યો, ગભરાયેલા સ્વરે તે ખોલી: ‘ઓ, મારે ક્યાંય નથી જવું, હું કેવળ તમારા ચરણોમાં પડી રહીશ.’

અચાનક એક વ્યક્તિ ઉતાવળે પગલે ઓરડામાં આવીને બકુરાણી સામે ઉભી રહી. એને જોઈને બકુરાણીએ એક અસ્ફુટ શબ્દ ખોલી પોતાના બંને હાથ આંખ આડા ઢાંકી દીધા.

સુરમાએ કહ્યું : ‘ડર લાગ્યો બકુલા બહેન ?’

બકુરાણીએ આંખ પરથી હાથ અળગા કરી વિસ્મય ભર્યા સ્વરે કહ્યું : ‘તમે...તમે અહિં !’

ધીરગંભીર સ્વરે સુરમા ખોલી ! ‘હા, હું અહીં આવી છું બહેન વાળવા.’

કશું ન સમજવાથી બકુરાણી પ્રશ્ન ભરી નજરે સુરમાના મોઢા સામે જોઈ રહી. સુરમા પથારી પર બકુરાણીના પગ પાસે બેસી ગઈ અને ગંભીર વદને ખોલી : ‘પોતાનો પરિચય છૂપાવી, મારા સ્વામીની

સેવા કરી, મારા પર જે શરમ મૂકી ગયાં છો, એનો હું આજ બદલો વાળવા આવી છું.’

બકુરાણીના રોગથી ચીમળાઇ ગયેલા અધર કિનારે મૃદુ હાસ્યની રેખા પ્રગટી, તે ધીરે ધીરે બોલી : ‘બહેન, હું તો તારું જ કામ કરી ગઇ હતી.’

માથું ડોલાવી અભિમાનથી દબાયેલા સ્વરે સુરમા બોલી : ‘મારું કામ કરવાનું તમને કાણે કલ્પું હતું ? શું હું કશું નથી જાણતી ? મારા ઘરમાં આવી મારું કામ કરીને ચાલ્યા જવું, શોક્ય ઉપર શું આવી રીતે બળતરા મૂકી જવાય ?’

સુરમાના બંને નયનો આંસુ બીના થઇ ગયાં. બકુરાણીના નયનો પણ સજ્જળ બન્યાં. કૃત્રી આંસુ રોડી, હળવું હાસ્ય લાવી બકુરાણી બોલી : ‘પરિચય ન આપ્યો એ મારી ભૂલ થઈ છે, પણ તું ઘણા કટાણે બદલો દેવા આવી છે બહેન, મારી પાસે બદલો લેવાનો સમય પણ હવે નથી રહ્યો.’

સુરમા તીર માફક ઉભી થઇ ગઇ. આંસુથી દબાયેલા સ્વરે બોલી : ‘તેથી જ તમે સમાચાર મોકલ્યા ખરું ? સ્વામીના ચરણોમાં માથું રાખી આંખ મીચી જવાનું સૌભાગ્ય શોક્યને દેખાડવા ઇચ્છો છો કાં ? આવી જ તમારી ઇચ્છા છે ને ? ઓહ, તમે કેટલાં નિષ્ઠુર છો ! પરંતુ હું પણ તમારી જ શોક્ય છું, હું તમારા કરતાં યે નિષ્ઠુર છું. હું કોઇ કાળે તમને એ સૌભાગ્ય નહિ લેવા દઉં. હું જોઉં છું, તમે અમને છોડીને કેવી રીતે જઇ શકો છો ?’

કહીને સુરમા એકદમ બકુરાણીની છાતી પર ઢળી પડી અને બંને હાથ વતી એના ગળે બાઝી પડી. બકુરાણીના નયનોમાંથી આંસુની ધારા વહેવા માંડી.

શરતના નયને પણ શુષ્ક ન રહ્યાં; તે ધીરે ધીરે બારી પાસે જમને ઉભો રહ્યો. અને રૂમાલ વતી આંખો લૂછવા માંડ્યો. હાથ, થોડી વાર પહેલાં જ તેણે સુરમાને હૃદયહીન માની હતી.

બરાબર આ સમયે વૈદનાથ વૈદને તેડીને આવ્યો. પરંતુ ઓરડામાં પગ મૂકતાં જ તે ચમકીને ઉભો રહ્યો. અકુરાણીએ મામાને જોઈને મૃદુ હાસ્ય સહ કહ્યું: ‘આને ઓળખો છો મામા ?’

સુરમાએ પાછળ જોઈને તરત જરા લાજ કાઢી. વૈદનાથ એને ઓળખતો નહોતો, એટલે હતપ્રુદ્ધિ માફક તે એકવાર અકુરાણી તરફ અને બીજીવાર બારી પાસે ઉભા રહેલા શરત તરફ જોવા લાગ્યો. અકુરાણીએ હસીને કહ્યું: ‘ન ઓળખી શક્યા ? આ મારી ન્હાની બહેન છે.’

સુરમા વસ્ત્રો ઠીકઠીક કરી એક તરફ બેઠી. વૈદનાથ હસતો હસતો વૈધ સાથે અંદર આવ્યો. વૈદરાજે રોગીનું ઉત્તમ રીતે નિરીક્ષણ કરી, નાડીની ગતિ તપાસી હર્ષભર્યા સ્વરે કહ્યું: ‘હવે કાંઈ પ્રકારનો ભય નથી, માએ રક્ષા કરી છે, બધા દાણા પાકી ગયા છે. પરંતુ આવું પરિવર્તન દૈવકૃપા વગર કદી ન થઈ શકે.’

વૈદનાથ આનંદથી નાચી ઉઠ્યો. વૈદરાજ ઔષધ-પથ્યની વ્યવસ્થા કરીને ચાલ્યા ગયા. સુરમાએ હર્ષભર્યા નયને અકુરાણી તરફ જોઈને કહ્યું: ‘કાં બહેન, હવે શું કરશો ?’

અકુરાણી હળવું હસી. સુરમાએ કહ્યું: ‘હવે હું બદલો વાળ્યા વગર નહિ રહું.’

અકુરાણીએ સુરમાનો હાથ પોતાની છાતી પર રાખી કહ્યું: ‘પરંતુ એ બદલો તો તારી જાત માથે જ આવી પડશે બહેન.’

પ્રમુદ્ધ વદન પર કૃત્રિમ ગાંભીર્ય લાવી સુરમા બોલી: ‘મારી

જાત ઉપર? તમે પાગલ થયાં છો બહેન, મને કશું નહિ થાય. જેના ઉપર વીતશે, એ તો ખારી પાસે ઉભા ઉભા આકાશ પાતાળનાં વિચાર કરી રહ્યા છો.’

કહીને સુરમાએ સ્વામી તરફ મૃદુ કટાક્ષ કર્યો. શરતે પણ એકવાર એ તરફ જોષ હસતાં હસતાં મોઢું ફેરવી લીધું. સુરમાં બોલી : ‘આ વખતે એમને ઓછી મુંઝવણ નથી બહેન, એકની બળતરામાં ત્રણ દિવસ ગૃહત્યાગ કર્યો હતો, હવે બેની બળતરા ભોગવવી પડશે, જોષએ ફટલા દિવસનો ગૃહત્યાગ કરી શકે છે.’

શરતે પત્ની સામે જોષ હસતાં હસતાં કહ્યું : ‘માફ કર રમા, ત્રણ દિવસના ગૃહત્યાગ પછી ફરી હું તો એનો એ ધરજમાઇ થયો છું. પુનર્મૂષિકા ભવ, હવે ફરીવાર ગૃહત્યાગ કરું તો શું થાય; એ કહી શકતો નથી. હું સોગનપૂર્વક કહું છું કે હવે ધરખહાર પગ મૂકું તો...’

વૈદનાથે ઓરડામાં પ્રવેશ કરી કહ્યું : ‘તો પછી તમે પોતે ન કરી શકો, તો મામાનું એકાદ લખ્મ કરી નાખો. પણ મામાના પક્ષની એક હળવી શરત માનવી પડશે.’

‘શી?’ બકુરાણી મામાના હસતા વદન સામે જોષ રહી.

‘મામો ક્યાંય ધરજમાઇ નહિ બને.’ કહીને વૈદનાથ હસ્યો.

આનંદ અને હાસ્યથી આખો ઓરડો ભરાઈ ગયો. ધણી સમયથી આ ધરમાં હાસ્ય અને આનંદની પ્રકાશ રેખાઓ નહોતી અબકી.

હાસ્ય અને આનંદના પ્રકાશ કિરણો ભરીને બકુરાણી સ્વામીના ચરણ સામે જોષ રહી.

બંગ સાહિત્ય સમ્રાટ સ્વ. શરદબાબુની

પ્રશંસાથી ઉજ્જવળ બનેલા

બંગાળના લાડીલા કથાશિલ્પી

સ્વ. નારાયણબાબુની

અનુપમ કૃતિ

અપાર્ણા

અનુવાદક : “મૃદુલ”

નારી હૃદયની વ્યથા

નારીજીવનની મીઠાંસા

નારીના પ્રાણની તમન્ના

અને

સ્ત્રી-પુરુષના સ્વાભાવિક જીવન-મંથનની

પ્રેમ, વેદના, હાસ્ય અને દર્દભરી છબી

અપાર્ણા વાંચનારને મળશે

મૂલ્ય : ત્રણ રૂપિયા

દરેક પુસ્તક વિક્રેતાઓને ત્યાંથી મળી શકશે.

કિતાબઘર : : : : રાજકોટ

પ્રાણુભર્યાં એ નુતન પ્રકાશનો

ગુરુસ્વામી : પ્રણુ ત્રિકોણની દર્દભરી કહાણીમાં માનવજીવનની
: લેખક : પિપાસાના ચિત્રો અપૂર્વ રીતે અંકિત કરવામાં
શ્રી 'જોગવ' આવ્યાં છે. હૃદયમંથનની અથડામણો અને ઇતિહાસ
 સાથે જીવનના પછડાટ એ ગુરુસ્વામીનું કલાત્મક
 સંયોજન છે. દરેક લાયબ્રેરીમાં આ કથા હોવી જોઈએ.

મૂલ્ય :

એ રૂપિયા.

ક ક ક

ચિત્રાંગદા : વેશ્યા પણ એક નારી છે; વેશ્યાના હૈયામાં નારીની
: લેખક : મમતા અને નારીત્વના રંગ ભરેલા જ હોય છે. એ
ધીરેન્દ્ર દોશી કચડાય છે-પિસાય છે છતાં પણ એનું મૌન વ્યથા-
 ગાન સમાજ સામે એક ગંભીર પ્રશ્ન મૂકતું જાય છે.
 આ કથામાં વેશ્યાજીવનના પ્રશ્નનો જવાબ છે. વર્તમાન-
 પત્રોએ આ કથાને બાવથી સત્કારી છે.

મૂલ્ય :

એક રૂપિયા પાંચ આના.

દરેક પુસ્તકવિકેતાએને ત્યાંથી મળી શકશે.

કિ તા બ ધ ર રા જ ઠે ટ

